
LES 7: RENAISSANCE EN MANIËRISME

De perfectie bereikt

1400 - 1600 NA CHRISTUS

Inleiding

We komen nu aan bij wat velen het hoogtepunt in de kunstgeschiedenis vinden! Grote meesters en grote kunstwerken, die in elk standaardwerk over kunstgeschiedenis vermeld staan. Het gaat over de renaissance, dat *wedergeboorte* betekent. Er werd dus iets opnieuw geboren. Maar wat? Wat was het dan dat een dergelijk ophef veroorzaakte en opnieuw werd ontdekt? Het ging over de wedergeboorte van de antieke kunst en cultuur van de Grieken en Romeinen. Een beetje ‘terug naar af’ dus.

De oude Grieken hadden beelden gemaakt die lichamelijk perfect waren. De Romeinen hadden die beeldhouwkunst gekopieerd en in grote aantallen verzameld en zelf de kennis van architectuur verbeterd. Na het verval van het Romeinse Rijk ging de kennis van de manier waarop deze kunstwerken en gebouwen gemaakt werden grotendeels verloren. Ook in de wetenschap, waar de grote Griekse wijsgeren zoals Socrates, Plato en Pythagoras een bijdrage aan hadden geleverd, maakte de kennis na het Romeinse Rijk een verval. In de Middeleeuwen had men een eigen, simpele stijl gemaakt die voornamelijk tot doel had het Christelijke geloof te ondersteunen. Het ging daarbij niet meer om het zo goed mogelijk nabootsen van de werkelijkheid, maar om de boodschap van het Bijbelse verhaal. Geleidelijk aan ging men in de romaanse tijd en gotiek naar meer realistische beelden (denk bijvoorbeeld aan de Uta van Naumburg), maar de kunst en de wetenschap bleef gedomineerd door de kerk. In de Griekse tijd bestond die kerk nog niet en richtte men zich voornamelijk op de mens en het bestuderen van de mens. Rond 1450 hing er iets in de lucht waarbij de *mens*, net zoals in het oude Griekenland, weer centraal kwam te staan. De kerk bleef belangrijk, maar was niet meer het enige waar men kunstwerken voor maakte. Ook ontstond er een opleving van de filosofie en de wetenschap, waarbij onder de noemer het “*humanisme*” de mens en de oude Griekse filosofen weer centraal kwamen te staan. Een golf van vernieuwing kwam over de kunstwereld, waarbij er opnieuw gestreefd werd naar het nabootsen van de *werkelijkheid*. Hoe zag een mens er echt uit? Hoe vallen schaduwen nu eigenlijk? Hoe zien dieren er precies uit? Kunnen we voortbouwen op de wetenschap van de oude Grieken? Wat kunnen we leren van de manier waarop de Romeinen bouwden? Kunnen we nieuwe delen van de wereld ontdekken? Hoogtijdagen voor de wetenschap, donkere dagen voor de kerk en haar dominantie op de kunst. Er werd door de kerk dan ook met behoorlijke argwaan naar deze nieuwe belangstelling voor de klassieke kunst gekeken.

Gotiek - Uta - Naumburg

De term ‘**middeleeuwen**’ is later verzonnen om de periode tussen de Klassieke tijd en de renaissance aan te geven. Als er dan ook nog de “donkere” middeleeuwen aan toe wordt gevoegd, geeft dat het beeld van een sterke terugval op elk gebied. Was het dan alleen maar kommer en kwel in de middeleeuwse kunst? Zeker niet. De middeleeuwse kunst met haar nadruk op het gevoel en spiritualiteit heeft vele prachtige kunstwerken voortgebracht. We hebben al gezien dat in de Karolingische tijd terug werd gegrepen op de Romeinse bouwkunst, denk aan de kapel van Karel de Grote in Aken. In de Ottoonse tijd maakte bisschop Bernward van Hildesheim al een soort Christelijke kopie van de zuil van de Romeinse keizer Trajanus. In de romaanse tijd werd er opnieuw teruggegrepen op de Romeinse manier van bouwen met de tongewelven en halfronde ramen. In de Italiaanse proto-renaissance van onder andere de scheve toren van Pisa werden Romeinse voorbeelden gebruikt. Giotto maakte als eerste schilderijen die er weer levensechter uitzagen. In de gotiek kwam er al meer aandacht voor het nabootsen van de werkelijkheid en emotie in bijvoorbeeld de beeldhouwkunst en ten slotte ontstond in de Internationale Stijl meer aandacht voor de natuur en het afbeelden van planten en dieren op schilderijen. Het terugvallen op de klassieke (Griekse en Romeinse) kunst is dus vanaf Karel de Grote wel degelijk van tijd tot tijd naar boven gekomen, al bleef de kerk met haar Bijbelse voorstellingen dominant. Maar in de renaissance komt het pas echt in volle sterkte overal naar voren. Dit had onder andere te maken met de opkomst van de gegoede burgerij en de ‘nieuwe rijken’, waardoor kunstwerken niet alleen meer door de kerk en koningen werden besteld, maar ook door min of meer gewone burgers.

Gotiek - Giotto - Bewening - Padua

Een belangrijke les dus... We delen de renaissance in naar een aantal periodes en we zullen ons voornamelijk richten op de grootste kunstenaars van die periodes. Leonardo da Vinci, Rafaël, Botticelli, Dürer, Michelangelo, ze komen allemaal langs. We sluiten af met het laatste onderdeel van de renaissance, wat het “**maniërisme**” genoemd wordt. Ik zal alle termen proberen uit te leggen.

De drie renaissance periodes zijn:

- De **vroege** renaissance (van 1425 tot 1500)
- De **hoge** renaissance (van 1500 tot 1525) en
- Het **maniërisme** (van 1525 tot 1600)

Het gaat in deze les dus om een periode van 175 jaar. Net als in de romaanse tijd opnieuw een relatief korte periode waarin er veel in de kunstgeschiedenis veranderde.

De vroege renaissance (1425-1500): Florence als het nieuwe Athene

Vóór 1500 dus de “**vroege**” renaissance. De grens is blijkbaar getrokken op het jaar 1500. We beginnen rond 1425 met drie kunstenaars uit **Florence** die aan de wieg hebben gestaan van de renaissance. De eerste was een architect, de tweede een schilder en de derde een beeldhouwer. Drie vrienden. Dit moeten dus echte veranderaars zijn geweest.

De **architect** was **Filippo Brunelleschi** (Florence 1377 – 1446). Deze Brunelleschi was een jonge architect die bovenop de gotische **kathedraal van Florence** een grote **koepel** ontwierp en het in 1425 ook daadwerkelijk voor elkaar kreeg deze koepel te bouwen. Bij het vergeven van de opdracht voor de koepel had Brunelleschi veel concurrenten. Hij had nog geen grote naam maar wel een flinke portie lef.

Hij vertelde dat een dergelijk grote koepel alleen gebouwd kon worden door iemand die een ei rechtop kon laten staan op een marmeren plaat.

Vele architecten probeerden het, maar het lukte niet. Toen pakte Brunelleschi het ei en sloeg het hard op de plaat, waardoor het indeukte en kon blijven staan. (Later gebruikte Columbus deze truc met het ei ook zodat het nu het “ei van Columbus” heet, maar het is eigenlijk het “ei van Brunelleschi”). Brunelleschi kreeg de opdracht en bouwde de koepel van de kathedraal, die ook een beetje op een ei lijkt. Sinds de Romeinse tijd (denk aan het Pantheon in Rome) was een dergelijke grote koepel niet meer gebouwd en Brunelleschi kreeg een enorme faam.

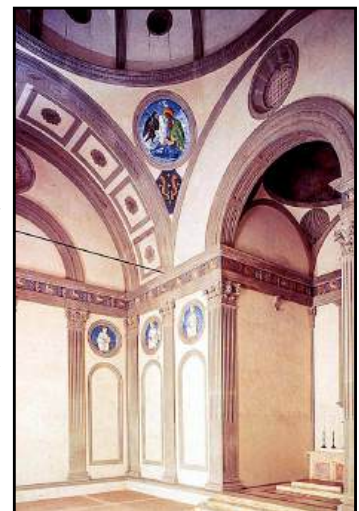
Renaissance - Brunelleschi - Koepel
Kathedraal - Florence

Renaissance - Brunelleschi - Pazzi kapel - 1440 - Florence

Een rijke Florentijn, Pazzi genaamd, wilde een kapel voor zijn familie bouwen en vroeg de nu bekende Brunelleschi een ontwerp te maken. Normaal werd een dergelijk familiekapel voor de rijken gemaakt in de kerk zelf, in één van de nissen achter of naast het altaar. Maar Pazzi wilde een bouwwerk dat naast de kerk moest worden gebouwd, tegen zijn ‘eigen’ kerk, de Santa Croce in Florence, aan. Het moest een gebouw zijn waar zijn macht en rijkdom uit naar voren kwam. Brunelleschi maakte een revolutionair ontwerp op basis van symmetrie en Romeinse voorbeelden: de wereldberoemde Pazzi-kapel. Brunelleschi aapte niet zo maar een Romeins

gebouw na; hij gebruikte wel de symmetrie van de klassieke gebouwen, de rondbogen en de pilaren. Maar het ontwerp was uniek. Aan de binnenkant van het gebouw liet hij de ontwerplijnen doorlopen op zogenaamde “pilasters” (namaakkolommen die op de muur zijn aangebracht en die ter versiering dienen en niet ter ondersteuning). Zo liepen de halfbogen binnen verder door zodat de geometrie binnen en buiten zuiver bleef. Eenvoud werd weer belangrijk. Horizontale en verticale lijnen werden weer in balans gebracht. Het gebouw werd één van de eerste echte nieuwe klassieke gebouwen en Brunelleschi werd hierdoor de belangrijkste grondleggers van de renaissancebouwstijl. Bedenk dat rond 1440 toen de Pazzi-kapel gebouwd werd overal in Europa in de gotische stijl gewerkt werd. De nieuwe klassieke stijl van Brunelleschi, die veel rustiger was dan de gotische stijl, was dan ook echt vernieuwend. Iemand om te onthouden dus, deze brutale Brunelleschi met zijn ei. Hij brak met de gotische stijl en introduceerde de renaissance stijl in de architectuur.

Renaissance - Brunelleschi - Pazzi
kapel - interieur met pilasters -
Florence

De tweede grondlegger van de renaissance was een schilder. Hij heette eigenlijk Tommaso di Giovanni di Simone Guidi Cassai, maar hij werd liever Masaccio (Florence 1401- 1428) genoemd. Masaccio betekent *sloddervos* en hij werd zo genoemd omdat hij zo met schilderen bezig was dat hij alles, inclusief zijn persoonlijke hygiëne, verwaarloosde. Hij werd dan ook niet oud. Zoals Brunelleschi de architectuur vernieuwde, zo vernieuwde Masaccio de schilderkunst. Hij gebruikte de mogelijkheden van licht en schaduw in zijn schilderijen en hij tekende zijn personages veel

Renaissance - Masaccio - Heilige Drie-eenheid - Santa Maria Novella - Florence

levensechter (hij zal veel naar Giotto gekeken hebben). Daarnaast introduceerde hij het **lijnperspectief** in zijn schilderijen, waardoor er een veel betere driedimensionale werking werd gekregen. Het lijn- perspectief is nu overal bekend, denk aan een tekening van een weg met bomen erlangs die aan de horizon verdwijnt, waarbij alle lijnen naar één **verdwijnpunt** toegaan. Als je dit nog eens tekent, denk dan aan sloddervos Masaccio. Het beroemdste werk van Masaccio is de “**Heilige Drie-Eenheid**”, een fresco dat hij in de kerk van **Sta Maria Novella** in Florence schilderde. Brunelleschi had hem aan die opdracht geholpen en velen zeggen dat Masaccio ook de kunst van het perspectief van Brunelleschi heeft geleerd. Let op de lijnen van het dak van de nis waarin Jezus aan het kruis hangt; ze verdwijnen volgens de regels van het perspectief in één verdwijnpunt. De Florentijnen hadden zoiets nog nooit gezien en het leek of er echt een gat in de muur van de kerk was gemaakt. Let ook op de **klassieke architectuur** (rondboog, klassieke pilaren) in zijn fresco.

Masaccio kreeg naast het fresco in de Santa Maria Novella ook veel faam door zijn fresco's in de **Brancacci kapel** in **Florence**. De Brancacci's waren rijk-aards uit Florence die zich een eigen kapel in een kerk (dit keer de Santa Maria del Carmine) konden permitteren en er een goede schilder voor konden inhuren. Hiernaast een onderdeel van deze fresco's, de verbanning uit de hemel van Adam en Eva. Links het werk vóór de restauratie en schoonmaak, rechts het resultaat na de schoonmaak.

De vijgenbladeren waren rond 1750 toegevoegd om het geheel wat vromer te maken, na de restauratie in de jaren tachtig waren de Adam en Eva van Masaccio weer in hun volle naaktheid te bewonderen.

Renaissance - Masaccio - Verdrijving uit het Paradijs - Brancacci kapel - Florence

Deze Adam en Eva waren, na de Grieken, de eerste naakten op een schilderwerk, wat de zucht naar meer realisme in Masaccio's kunst onderstreept. Let op de uitdrukkingen op de gezichten en het gebruik van schaduwen op de lichamen om diepte te creëren. Masaccio overleed op 27-jarige leeftijd in Rome onder armoedige omstandigheden (sommige beweren dat hij is vergiftigd). Hij beïnvloedde latere schilders als Botticelli en Michelangelo en heeft, ondanks zijn korte leven, een grote invloed op de renaissance gehad. Iedereen in Florence die wilde schilderen ging naar de Brancacci kapel om de werken van Masaccio te bekijken. Opnieuw een naam om te onthouden dus, deze sloddervos Masaccio die al zo jong stierf. Hij was na Giotto de eerste grote vernieuwer in de schilderkunst met gebruik van **perspectief**, **emotie**, **realisme** in portretten, **individuele gezichten**, **naaktheid** en **klassieke gebouwen**.

De derde kunstenaar die aan de basis stond van de renaissance is een **beeldhouwer**. Hij heette **Donatello** (Florence 1386 – 1466). Donatello heette voluit Donatello di Niccolò di Betto Bardi, maar dat vinden we wat lang. Zagen we bij Masaccio al dat hij meer realisme en emotie in zijn **schilderijen** bracht (zoals de oude Griekse en Romeinse kunstenaars hadden gedaan), bij Donatello zien we dat in zijn **beeldhouwwerken**. Op de eerste plaats maakt hij **vrijstaande**

beelden (terwijl de gotische beelden nog voor 25% met hun achterkant in de muur vastzitten), op de tweede plaats hebben zijn beelden weer *emotie* en realiteit (wat verder ging dan de gotische beelden) en op de derde plaats maakte hij gebruik van het *perspectief* (goed te zien in de reliëfs die hij maakt).

Laten we eerst eens kijken naar een dergelijk reliëf van Donatello uit 1425. Het staat in het baptisterium van de kathedraal van **Siena** (je moet even goed zoeken voordat je 'm vindt) en het reliëf laat het feestmaal van koning Herodes zien waarbij het afgehakte hoofd van Johannes de Doper aan hem wordt aangeboden. Hoe zat het verhaal ook alweer in elkaar: Salomé is de stiefdochter van koning Herodes. Haar moeder heet Herodias; zij was de vroegere vrouw van de *broer* van Herodes. Johannes de Doper bereikt vanuit de woestijn de stad en komt daar Herodias op straat tegen. Hij schreeuwt haar na dat haar huwelijk met Herodes onwettig en een schande is. Dit laat Herodias niet over haar kant gaan en zij vraagt haar man hem gevangen te nemen en te doden. De koning ziet echter hoeveel aanhang de vreemdeling onder zijn volk heeft. Hij sluit hem op in de put op de binnenplaats uit angst voor een opstand. De jonge Salomé wordt nieuwsgierig naar de man achter de stem die zij dagenlang onheilspellende boodschappen hoort verkondigen en bezoekt hem 's nachts. Zij wordt verliefd op hem, maar Johannes voelt slechts liefde voor God en laat haar dat ook duidelijk merken. Herodes vraagt op zijn verjaardagsfeest aan Salomé in ruil voor alles wat haar hart begeert voor hem te dansen.

Renaissance - Donatello - Feest van Herodes - 1425 - Doopvont - Baptisterium - Siena

Hierop danst Salomé voor hem een zinderende Dans met de Zeven Sluiers (ja ja) en eist ze na overleg met haar moeder het hoofd van Johannes de Doper op een zilveren schaal.

Hoewel zeer tegen zijn zin kan Herodes temidden van alle gasten haar dit niet weigeren en geeft de opdracht. Als de beul binnenkomt, pakt Salomé het hoofd en kust de mond waarna ze flauw valt. Walgend van alles wat gebeurd is, beveelt Herodes de bewakers haar te doden... Een lekker verhaal. Als we kijken naar het reliëf van Donatello zien we links beneden de zilveren schaal met het hoofd van Johannes de Doper en de verschrikte Herodes. Rechtsonder zien we Salomé met walgende feestgasten. Maar let eens op het gebruik van het *perspectief* in dit reliëf. We zien drie kamers achter elkaar, je kunt door de open ramen naar de achterliggende kamers kijken. Zoiets had men nog nooit gezien. Let ook op het realisme, de *emotie* zoals de walging op de gezichten, de bijna Romeinse tronieën, de *klassieke architectuur*. Donatello trekt wat Masaccio doet voor de schilderkunst door naar de beeldhouwkunst. Kijken we vervolgens naar drie bekende vrijstaande beelden van Donatello, dan zien we zijn vernieuwende stijl opnieuw terug.

Eerst het *houten* beeld dat **Maria Magdalena** voorstelt uit het Museo dell'Opera del Duomo in Florence. Dan de *bronzen David* van Donatello uit het Bargello in Florence. Vervolgens de **St. Joris** van Donatello. Het zijn vrijstaande beelden; ze staan niet met hun rug tegen de muur. Er zit een individuele emotie in de gezichten. Bij Maria Magdalena is dat heel duidelijk, maar ook de David en de St. Joris hebben iets onverschrokken. De David is een *vrijstaand naakt* in *klassiek contrapost*.

Vrijstaand was nieuw en naakt was nieuw, dus een dubbele nieuwigheid voor de mensen uit Florence en een bronzen naakt was sinds de oudheid niet meer gemaakt. Omdat deze beelden vrij staan van de muur, zorgt Donatello ervoor dat de beeldhouwkunst weer als een aparte kunststroom gezien kan worden, los van de architectuur. Het beeld zelf kan verplaatst worden zonder het gebouw te slopen, wat uiteraard niet het geval is als het beeld een onderdeel is van de muur...

Donatello was fanatiek als het ging om de menselijke anatomie, alles moest precies kloppen, zoals de Grieken het ook hadden gedaan. Als zeventienjarige ging hij met Brunelleschi mee naar Rome om samen de oude klassieke werken te bestuderen. Dat Donatello homo-seksueel was, was in de ogen van de kerk al erg genoeg, maar dat hij het jonge mannelijke lichaam zo liefdevol, zo realistisch en sensueel had uitgebeeld zoals bij de [David](#), was een schandaal. In [Cosimo de' Medici's](#) ogen, de rijkste man van Florence en een goede vriend en beschermer van Donatello, waren dergelijke bezwaren volkomen onredelijk en in strijd met de [Griekse idealen](#) die Donatello's inspiratiebron waren geweest. Hij bewonderde het genie van Donatello en de antieke kunst die deze tot inspiratie had gediend. Cosimo raakte zeer gehecht aan hem en nam een soort vaderlijke verantwoordelijkheid voor Donatello op zich. Hij zorgde ervoor dat Donatello nooit om werk verlegen zat, hetzij door hem zelf opdrachten te geven, hetzij door hem bij zijn vrienden aan te bevelen.

Met andere opdrachtgevers was Donatello minder gelukkig. Een anekdote: een koopman uit Genua die op aanbeveling van Cosimo een bronzen kop had besteld, klaagde dat het beeld te duur was. Het meningsverschil werd aan Cosimo voorgelegd, die nadat hij de bronzen kop meegenomen had naar het dak van het Medicipaleis om het met een goede lichtval te bekijken, opperde dat de prijs die de koopman bood eigenlijk te laag was. De Genues hield vol dat zijn bod juist meer dan genereus was en voegde eraan toe dat, omdat Donatello het werk in één maand had voltooid, de prijs neerkwam op ruim een halve florijn per dag. In woede ontstoken door deze opmerking schamperde Donatello dat de koopman kennelijk meer gewend was over bonen dan over bronzen beelden te onderhandelen en smiet de kop over de borstwering op straat waar hij "in duizend stukken uiteenspatte". De beschaamde koopman bood Donatello de dubbele prijs als hij de kop opnieuw wilde maken, maar noch zijn belofte noch Cosimo's aandringen konden hem daartoe overhalen.

Geld was onbelangrijk voor Donatello: in zijn atelier stopte hij al zijn verdiensten in een rieten mand die aan een touw aan het plafond hing. Al zijn leerjongens en vrienden mochten er uit pakken wat ze nodig hadden, zonder het hem te vragen. Kleren interesseerden hem evenmin.

Cosimo, die niet kon aanzien dat hij in zulke eenvoudige, om niet te zeggen armoedige kleren over straat liep, gaf hem op een feestdag een mooi pak met een rode mantel en een muts cadeau. Maar slechts enkele dagen later had hij opnieuw zijn oude plunje aan. Zijn karakter was er één van grote openheid en simpelheid en hij had een nuchtere kijk op zijn waarde als kunstenaar. Hij stierf op 13 december 1466 en werd begraven naast zijn mecenas, Cosimo de' Medi-

Renaissance - Donatello - Maria Magdalena - 1455 - Museum dell'Opera del Duomo - Florence

Renaissance - Donatello - David - 1430 - Museum Bargello - Florence

Renaissance - Donatello - St Joris - 1416 - Museum Bargello - Florence

ci in de kerk van San Lorenzo in Florence. Opnieuw iemand om te onthouden, die [gifkikker Donatello](#), die met de hulp van Cosimo de Medici het oude Athene naar Florence bracht en de beeldhouwkunst op zijn kop zette.

Let op de volgende verschillen met de voorafgaande stijlen:

Romaans	Gotiek	Renaissance
Geen emotie	Beperkte emotie	Volle emotie
Niet levensecht	Steeds dichterbij werkelijkheid	Grieks realisme
Beelden 50% in de muur	Beelden 25% in de muur	Vrijstaande beelden
Geen perspectief	Half perspectief (klopt nog niet)	Lijnperspectief
Gekleed	Gekleed	Naakt mogelijk
Geen beweging	Enige beweging	Volle beweging
Horizontaal dominant	Verticaal dominant	Balans
Rondbogen	Spitsbogen	Klassieke symmetrie

Brunelleschi won niet alle prijzen. Hij verloor in 1402 een wedstrijd om het ontwerpen van de [bronzen deuren](#) van het [baptisterium](#) (doopkapel) van de kathedraal van Florence aan ene [Lorenzo Ghiberti](#) (Florence 1378 – 1455). Deze Ghiberti was een geweldige beeldhouwer en werd later de leraar van Donatello. Zijn meesterwerk is dan ook deze deuren van het baptisterium van de kathedraal, die hij rond 1425 af had.

Deze deuren werden zo mooi gevonden dat Michelangelo ze later “de deuren naar het paradijs” noemde.

Renaissance - Ghiberti - Deuren Baptisterium- 1402 - Florence

In sommige boeken over kunstgeschiedenis begint de renaissance met Ghiberti en zijn deuren naar het paradijs. Wat was er nu zo bijzonder en vernieuwend aan? De [tien panelen](#) van de deur stellen gedeeltes uit het [oude testament](#) voor. Ghiberti maakt de reliëf voorstellingen realistisch, met beweging, met emotie, met een klassieke achtergrond en met perspectief. Het lijkt op de stijl van het reliëf van Salomé van Donatello. Kijk bijvoorbeeld naar dit paneel uit de deur –middelste paneel links– , een scène van Esau en Jacob. Je ziet weer het perspectief met het “[doorkijk-effect](#)” en de klassieke vormen in de architectuur. Het gaat nog niet zo ver als het latere paneel van Donatello in doorkijk en dramatiek, maar Ghiberti stelt hier een nieuwe norm. Vandaar dat we Ghiberti met zijn deuren naar het paradijs ook moeten noemen bij de geboorte van de wedergeboorte (of het begin van de renaissance). Een belangrijk kenmerk van de renaissance kunst is dan ook het gebruik van het [perspectief](#), [klassieke gebouwen op elke afbeelding](#), [dramatiek](#) en [gepersonificeerde gezichten](#).

Vanwege de langdurige blootstelling aan weer en wind en de verwoesting door de watervloed van de rivier de Arno die in 1966 zes panelen van de deur afrukte, werden de originele panelen verwijderd en gerepareerd. Tegenwoordig bevinden ze zich in het Museo Dell' Opera del Duomo. De deurpanelen op de huidige doopkapel zijn kopieën uit 1990. Veel toeristen denken dat het de originelen zijn...

Vergelijk de volgende twee fresco's eens. De eerste ken je al, de verdrijving uit het paradijs van sloddervos [Masaccio](#). Masaccio schilderde veel met zijn vriend Masolino. Het tweede fresco is de zondeval van Masolino. In de Brancacci kapel hangen deze twee fresco's tegenover elkaar en ze zijn in hetzelfde jaar (1425) gemaakt. Masolino schildert in de laatgotische Internationale stijl. Masaccio in renaissance stijl. Zie je het verschil?

Renaissance - Ghiberti - Deuren Baptisterium - Esau en Jacob - 1402 - Florence

Renaissance - Masaccio - Verdrijving uit het Paradijs - 1425 - Brancacci kapel - Florence

Renaissance/internationale stijl - Masolino - Verdrijving uit het Paradijs - 1425 - Brancacci kapel - Florence

Masolino (rechts) schildert precies, elegant, scherp, met emotionele gezichten, mooi, met gedetailleerde natuur en met een soort verlengde lichamen. Wel naakt, wat de oudere internationale stijl schilders niet snel hadden gedaan. Masaccio (links) schildert emotie en drama, met een klassiek gebouw (de poort van de hemel) erbij, zonder scherpe contourlijnen, met figuren die er meer realistisch en meer individueel uitzien. Het drama spat ervan af.

We hebben dus tot nu toe Brunelleschi, Masaccio, Donatello en Ghiberti beschreven. We zijn nog steeds maar tot 1450 gekomen. De vroege renaissance duurt tot 1500. Wie waren er dan vooral in het tweede deel van die 15e eeuw actief in Florence en daarbuiten?

We gaan eens verder met een monnik. Broeder Angelico, of, op zijn Italiaans, [Fra Angelico](#) (Florence 1395 – Rome 1455). Fra Angelico heette eigenlijk Guido di Pietro. Di Pietro trad in 1407 toe

tot de orde der dominicanen in [Fiesole](#) net boven Florence, waar hij zich kon toeleggen op de schilderkunst. Zijn orde was gevestigd in het San Marco klooster in Florence, waarvoor Angelico een serie [fresco's](#) maakte (1436-43). In 1452 werd hij prior van het klooster, hij had dus meer in zijn mars dan schilderen alleen. Het [San Marco klooster](#) met de fresco's van Fra Angelico is wereldberoemd. Ook maakte hij er het schilderij voor het hoogaltaar. Fra Angelico was één van de eersten die de vernieuwingen van Masaccio begreep en toepaste. Hij maakt fresco's met perspectief, individuele gezichten en een beheerste dramatiek. Hij behoort tot de tweede generatie van renaissanceschilders te Florence. Toch blijft zijn werk nog een middeleeuwse "elegante" geest uitstralen met zijn vaak pastelachtige kleurgebruik. De echte renaissance-emotie ontbreekt op zijn schilderijen. Het is gotiek in een renaissance jasje. Fra Angelico brengt de wereld van de gotiek en de renaissance bij elkaar. De oude kerkelijke afbeeldingen in de nieuwe ontdekkingen. Devotie in een klassieke architectuur. Oprechte eenvoud in kleurrijk realistisch perspectief. Zijn schilderijen stralen rust uit, niet de dramatiek die Masaccio uitbeeldde. Fra Angelico was een bijzonder bescheiden man, die geen persoonlijke trots haalde uit zijn kunst, maar deze slechts zag als een manier om God te eren.

Renaissance - Fra Angelico - Annunciatie - 1440 - St Marco klooster - Florence

Voor hij begon met schilderen ging hij eerst in gebed, hij was er van overtuigd dat hij alleen onder onmiddellijke inspiratie van God zijn werken kon maken. Vaak huilde hij tijdens het schilderen.

We zullen later een aantal andere schilders behandelen (bijvoorbeeld Caravaggio) die als mens de tegenpool van Fra Angelico waren. Een kunstenaar heeft vaak zelf ook iets dramatisch, in zijn of haar karakter of leven. Niet deze Fra Angelico. De meest bescheiden kunstenaar die ooit geleefd heeft misschien. In 1982

werd Fra Angelico door paus Johannes Paulus II zalig verklaard. Dat zal met Caravaggio niet snel gebeuren... [Prior Fra Angelico](#) uit de San Marco, een [heilig renaissanceboontje](#) om te onthouden.

Renaissance - Fra Angelico - Annunciatie - 1440 - St Marco klooster - Florence

We hadden al gezien dat de renaissance nieuwe interesse in de klassieke kunst en wetenschap meebracht. Maar met de klassieke tijd van de Grieken en vroege Romeinen was er een [probleem](#): ze was niet Christelijk! De oude Griekse beelden waren van heidense goden of niet-kerkelijke mythologische figuren. En je kon natuurlijk niet zo maar heidense personen gaan uitbeelden, want dan zou je de "inquisitie" of kerkelijke politie aan je deur kunnen krijgen en als ketter in de gevangenis belanden. Karel de Grote had dit probleem eerder opgelost door te refereren aan Constantijn de Grote als zijn grote klassieke voorbeeld: een Romeinse Keizer die tot het christendom bekeerd werd –zoals je al weet. Zo kon je het oude Rome toch met het Christendom verbinden.

In de renaissance werd de leer van [Aristoteles](#) en [Plato](#) weer van stal gehaald en dit kwam goed van pas om dit probleem op een andere manier te lossen. In de filosofie van de 'neoplatonische' leer (de nieuwe leer van Plato) werd er een relatie gelegd tussen God en mythologie. Een spirituele ervaring gebaseerd op de oude klassieke filosofie, waarbij de natuur door de kracht van het verstand beteugeld kon worden en met verstand de weg naar het paradijs opnieuw gevonden kon worden. De kerkelijke figuren zoals Maria en Jezus konden zich op verschillende niveaus en gedaantes manifesteren. Zo konden oude Griekse of Romeinse mythologische voorstellingen opnieuw geschilderd worden; een Griekse God werd zo in gedachten in verband gebracht met een Bijbelse persoon.

In Florence kreeg dit neoplatonisme veel aanhang, zeker omdat de rijkste familie van Florence (de familie [De Medici](#)) haar steun eraan gaf. De belangrijkste man van de stad, Cosimo de Medici –je weet wel, van Donatello-, richtte zelfs de academie van Plato op waarbij de oude geschriften, vertaald van het Grieks in het Latijn, werden bestudeerd. Een Romeinse Venus werd zo gerelateerd aan een Madonna.

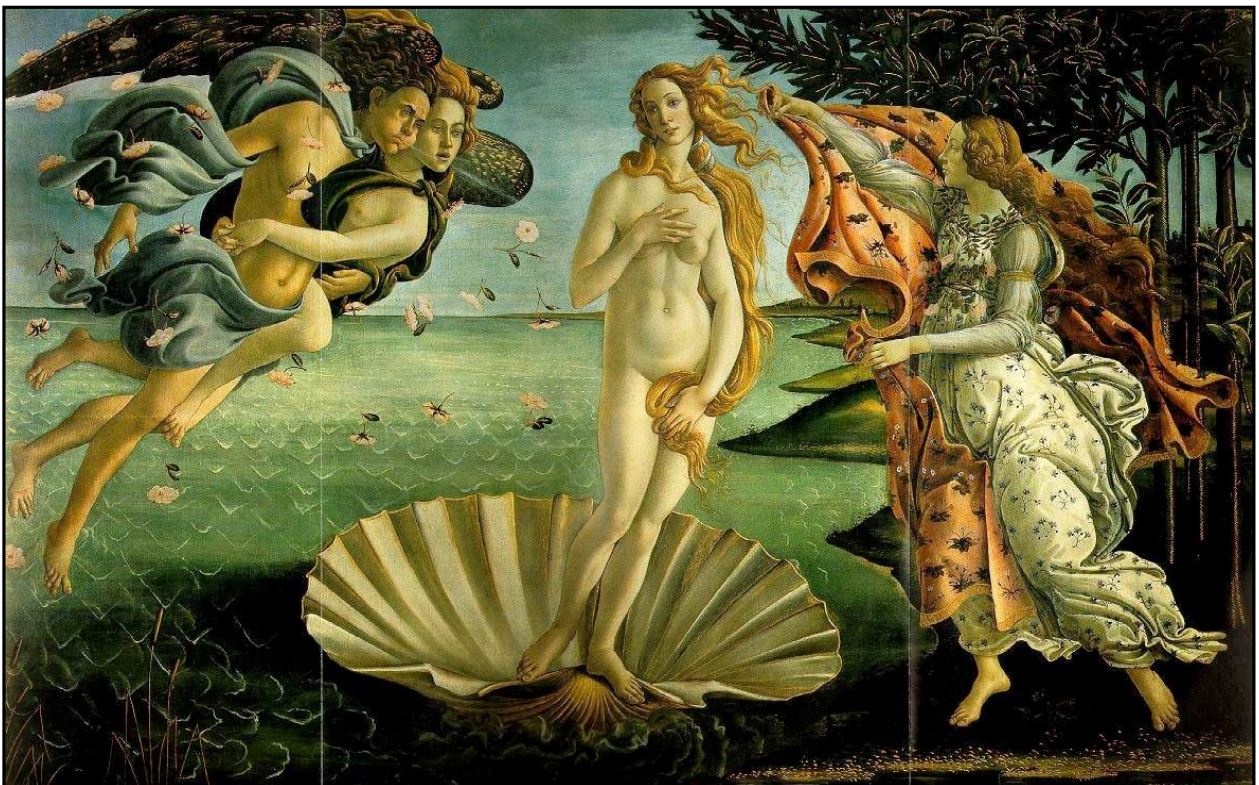
Een Grieks verhaal of afbeelding krijgt dan een Christelijke, verborgen, betekenis. Zo verborgen soms dat maar weinigen snappen waar de bedoeling van de schilder lag, maar een prima excuus om gewoon lekker een "heidens" Grieks of Romeins figuur te schilderen.

Deze neoplatonische beweging brengt ons bij een andere belangrijke vroegrenaissance schilder: [Sandro Botticelli](#) (Florence 1455 – 1510). Botticelli brengt de eerste nieuwe schilderijen van Griekse mythologische figuren sinds de oudheid, vaak in opdracht van de familie De Medici. *Hij schildert geen Bijbelse voorstellingen meer!* Maar zijn schilderijen van oude Griekse goden dienen dus volgens de neoplatonische leer uitgelegd te worden als verborgen verhalen over de Bijbelse figuren, wat zijn kunst uitlegbaar maakt voor de kerk. Laten we eens gaan kijken naar twee werken van Botticelli, beiden in het Uffizi in Florence. Als eerste het schilderij uit 1480 dat “[De Geboorte van Venus](#)” heet. Een wereldberoemd schilderij; het hoofd van deze prachtige Venus staat dan ook vaak op de omslag van een boek over kunsthistorie. We zien de geboorte van Venus, de Romeinse godin van de schoonheid (of Aphrodite in het Grieks). Ze spoelt aan in een schelp, geboren uit het schuim van de zee. De god en godin van de wind, Zephyr en Aurora, blazen samen Venus aan land op Cyprus. Rechts staat de natuurgodin [Hora](#) met haar mantel klaar de naaktheid van Venus te bedekken. Rozen vliegen in het rond. Dit moment komt rechtstreeks van de Griekse dichter Homerus, uit zijn ‘hymne aan Aphrodite’.

Een prachtig stukje Griekse mythologie, nietwaar? Maar is Venus niet net een Maria? De schelp niet het symbool van apostel Jacobus?. Zijn de goden van de wind niet net twee engelen? Houdt de natuurgodin Hora niet net een kleed klaar zoals Johannes de Doper dat deed bij de doop van Christus in de Jordaan? Is een doop niet een wedergeboorte? Is de geboorte van Venus dan niet de hoop op de wedergeboorte, of renaissance zelf?

Dankzij de neoplatonische gedachte werden al deze verbindingen gelegd met een schilderij over Griekse mythologie. Wat Botticelli echt bedoeld heeft weten we niet precies. Maar we vinden altijd wel een kerkelijke link – als we dat willen. Zonder dat Botticelli bang hoefde te zijn om voor ketter uitgemaakt te worden.

Kijk dan nu eens naar de figuren zelf. Venus is een klassieke “Botticelli”. Haar gezicht is [uitdrukingsloos](#), met hooguit een soort [archaïsche glimlach](#). Ze is beeldschoon; maar niet de nabootsing van de absolute werkelijkheid. Kijk eens naar haar nek; die is te lang. Kijk eens naar haar schouders: die lopen niet zoals schouders lopen. Kijk eens

Renaissance - Botticelli - 1480 - Geboorte van Venus - Uffizi - Florence

waar haar linkerarm begint: zo'n beetje onder haar linkerborst. Het klopt niet helemaal. Toch zien we dit niet direct: we worden getroffen door de schoonheid van haar gezicht en totale figuur. Botticelli kon dit als geen ander, het schilderen van een volmaakt gezicht. Toch is de manier van schilderen niet 100% renaissance: Venus is niet echt natuurgetrouw. Ze toont geen emotie. Ze staat niet in een klassiek gebouw waar een mooi perspectief in gemaakt kan worden. Ze heeft nog een echte gotische S-houding (weet je nog?). Maar de afbeelding zelf, een Grieks verhaal, is toch echt renaissance. En de kleurstelling, symmetrie in het schilderij en de ogenschijnlijke lichamelijke natuurgetrouwheid ook. En met die neoplatonische verbindingen kun je alle Christelijke kanten uit. Botticelli maakt hiermee, net als Fra Angelico, een verbinding tussen de gotiek en de renaissance.

Direct naast de “Geboorte van Venus” hangt in het Uffizi een ander groot schilderij van Botticelli, dat ook wereldberoemd is. Het heet “**Primavera**”, wat Italiaans is voor “lente”. Het is door Botticelli gemaakt in 1482. Kijk er eens naar en probeer zelf eerst aan te geven wat je ziet.

‘Primavera’ is ontstaan uit een gedicht van ene Poliziano over de geboorte van de liefde in de lente. In het midden zien we Venus in een bos, met het engeltje Eros boven haar hoofd. Links staan de god Hermes, de drie dansende dames zijn de ‘drie Gratiën’, die de schoonheid voorstellen. Rechts opnieuw de windgod Zephyr die de nimf **Chloris** lastigvalt. Uit Chloris’ mond komen bloemen. Zephyr verandert Chloris later in **Flora**, hier uitgebeeld in een jurk met allerlei bloemen en planten erop. We zien Venus, als god van de liefde, geboren uit de **geestelijke** liefde voorgesteld door één van de drie Gratiën (waar Eros zijn pijl op richt) die kijkt naar Hermes en daarnaast de **fysieke** liefde, voorgesteld door Zephyr en Chloris/Flora.

Renaissance - Botticelli - 1482 - Primavera - Uffizi - Florence

Of is Venus een zegenende Maria? De drie Gratiën de tekenen voor het Christelijke Geloof, Hoop en Liefde? Eros de Heilige Geest of een engel, Hermes een St. Michael en Zephyr de duivel die zieltjes wegkaapt? Er zijn heel veel verklaringen voor dit schilderij gemaakt en we moeten dus zeggen dat Botticelli de gemoederen aardig bezig houdt. Wat de waarheid is weet niemand zeker. De neoplatonische gedachte maakt elke verbinding mogelijk. De gewone mensen van Florence zouden dan ook niets begrepen hebben van Botticelli's schilderijen. Maar ze hingen dan ook in de kamers van de Medici's die zulke verheven gedachten wel konden appreciëren.

De drie Gratiën waren dochters van Zeus en als bijgodinnen waren ze de personificatie van de schoonheid, bevalligheid en genegenheid. Zij heten: *Aglaea* ("glans"), *Euphrosyne* ("vrolijkheid") en *Thalia* (feestelijkheid). Deze drie dames dansen op veel schilderijen vrolijk naakt in het rond...

Er kwam rond 1495 een kerkelijke beweging in Florence die een einde wilde maken aan alle 'ketterij' van het neoplatonisme, ook rondom kunst. Botticelli kwam tot inkeer en werd een aanhanger van deze stroming en verbrandde een aantal van zijn schilderijen die in de stijl van de *Geboorte van Venus* en *Primavera* waren geschilderd. Hij richtte zich alleen nog op kerkelijke schilderijen en na 1500 is er geen werk meer van hem bekend. Hij stierf in 1510. Opmerkelijk, een schilder die zijn eigen werken verbrandde. Gelukkig niet allemaal.

Een bijzondere schilder dus, deze Botticelli. Hij gaf ons de mooiste Venus uit de kunstgeschiedenis. Vermengd met mystiek en verborgen verhalen. Nog steeds wordt er naar de waarheid rondom zijn bedoeling gezocht. In die zin lijkt Botticelli op een Franse schilder die we later tegenkomen, Nicolas Poussin, waarbij ook allerlei verhalen over de betekenis van zijn schilderijen de ronde doen. Maar in het schilderen van Griekse mythologie in plaats van kerkelijke voorstellingen, voor het eerst sinds de oudheid, bracht Botticelli een nieuwe impuls aan de renaissance. Hij bracht op zijn manier Athene naar Florence.

Gebeurde er van 1400 tot 1500 dan niets in de rest van Europa? Is de vroege renaissance dan alleen voorbehouden aan Florence met Brunelleschi, Masaccio, Donatello, Ghiberti, Fra Angelico en Botticelli? Zeker niet. Er waren twee schilders in Noord-Europa die tussen 1400 en 1500 ook daar voor grote vernieuwingen zorgden.

De eerste was Jan van Eyck in Vlaanderen. De tweede was Albrecht Dürer in Duitsland. Zij veranderden de wereld. Eerst Jan.

Jan van Eyck (Maaseik? 1390 – Brugge 1441) was de eerste echte realistische portretschilder. Hij schilderde als eerste vergezichten met dieptewerking. Hij gebruikte als (een van de) eerste(n) olieverf in plaats van tempera. Hij maakte schilderijen zoals de gebroeders van Limburg miniaturen maakten, zeer gedetailleerd en levensecht. Als tijdgenoot van Masaccio, maar dan boven de Alpen, maakte hij de brug tussen de gotische Internationale Stijl en de renaissance.

Jan van Eyck werd waarschijnlijk rond 1390 in het Belgische Maaseik geboren (vandaar zijn achternaam, denkt men). Jan was de jongere broer van Hubert van Eyck. In het begin van zijn loopbaan maakte hij, net als de gebroeders Van Limburg, miniaturen in getijdenboeken. Hij leerde zo heel gedetailleerd schilderen. Priegelpak op de vierkante centimeter.

Om verf te maken heb je **pigment** nodig en een **bindmiddel**. Tot Jan van Eyck gebruikten schilders meestal eidooier als bindmiddel, wat “tempera” heet. Dat werkt goed, maar heeft als nadeel dat het heel snel opdroogt. Daarnaast kun je het niet mengen op het paneel of over andere natte verf aanbrengen. Tempera is vaak wat dof en heeft een gipsen ondergrond nodig en een vernis om het wat meer glimmend te maken. Van Eyck gebruikte als een van de eersten **lijnzaadolie** als bindmiddel in plaats van eidooier en maakte dus als een van de eersten “**olieverf**”. Olieverf droogt niet zo snel en je kunt de verf op het paneel mengen, zodat je betere kleureffecten kunt bereiken. Er zit net meer glans op. Een parel lijkt net wat meer op een parel. Een **robijn** lijkt net wat **roder**. Een **smaragd** wat **groener**. Een **saffier** net wat **blauwer**. Je begrijpt wat ik bedoel. Er werd eerst gedacht dat Jan van Eyck de uitvinder was van het olieverf schilderen. Dat is niet zo, maar hij was wel één van de eersten die olieverf gebruikte. Laten we eens twee schilderijen van deze meester bekijken. Deze zijn uiteraard weer wereldberoemd.

We beginnen met “**De Verloving van Arnolfini**” uit de National Gallery in **Londen**. We zien een man en een vrouw, ene Giovanni Arnolfini en Giovanna Cenami. Ze houden elkaars hand vast. We zien individuele gezichten (Giovanni is niet moeders mooiste) en gedetailleerde weergave van de voorwerpen – let bijvoorbeeld op het hondje. Het is in een soort perspectief geplaatst; al klopt het perspectief niet helemaal

omdat het niet één verdwijnpunt kent maar verschillende. Maar van Eyck gebruikt naast perspectief nog meer trucs om dieptewerking te krijgen: op de voorgrond liggen slippers, op de achtergrond liggen ook (rode) slippers. De slippers op de voorgrond zijn veel groter omdat ze dichterbij liggen. Door hetzelfde onderwerp twee keer uit te beelden, een keer dichtbij en een keer naar achteren, ontstaat ook dieptewerking. Let ook eens op de spiegel aan de achtermuur. Op deze **bolle spiegel** wordt de hele ruimte weergegeven, inclusief de toeschouwers die de Arnolfini's bekijken. Door een bolle spiegel te schilderen maakt hij een

Renaissance - Van Eyck - 1434 - Arnolfini n zijn vrouw - National Gallery - Londen

driedimensionaal plaatje. Deze schildertruc wordt later nog door vele andere schilders toegepast, maar Van Eyck doet dit als eerste. Verder is het schilderij vol symboliek (sinaasappels=rijkdom; een brandende kaars=Gods aanwezigheid; slippers uit=heilig moment; hond=trouw etc). De vrouw lijkt zwanger, maar deze jurken waren toen mode en ze is niet zwanger. Van Eyck heeft later nog een portret van Arnolfini gemaakt waarop we hem in al zijn lelijkheid nog eens kunnen bekijken. We zien ook dat ze écht op elkaar lijken, Van Eyck schildert dus echte portretten. Hij maakt niets mooier dan het is; hij is de eerste realistische portretschilder.

Het tweede schilderij van Van Eyck die we bekijken is het “[Lam Gods](#)” uit de St. Baafskathedraal in [Gent](#), gemaakt in 1432. Een zogenaamd ‘altaarstuk’ dat uit vele panelen bestaat en achter het altaar in de kerk geplaatst werd. Het is van voren en van achteren beschilderd. Normaal waren de luiken dichtgeklapt, alleen op feestdagen werden ze opengeklapt. Hubert van Eyck is het schilderij begonnen, Jan heeft het afgemaakt nadat Hubert was overleden. Op het centrale paneel beneden zien we het ‘Lam Gods’ als symbool van Jezus die geofferd wordt om de zonden van de mensen

Renaissance - Van Eyck - 1432 - Lam Gods - St Baafs kathedraal - Gent

Renaissance - Van Eyck - 1432 - Lam Gods - achterkant - St Baafs kathedraal - Gent

weg te nemen. Let op de [naakte](#) Adam en Eva op de bovenste zijpanelen. Let op de realistische gezichten. Let op het gebruik van kleur (helder en donkerder op de voorgrond, lichter en zachter aan de horizon zodat hiermee dieptewerking in een vergezicht wordt bereikt). Op de *achterkant* staat de opdrachtgever en zijn vrouw in vrome houding weergegeven (Jodocus Vijd en Isabella Borluut). Dit is één van de eerste [geschilderde](#) altaarstukken (daarvoor waren ze meestal van bewerkt hout). Dit is één van de eerste Christelijke olieverfschilderijen. Dit is één van de eerste schilderijen waar de [opdrachtgever](#) en zijn vrouw op geportretteerd zijn, waarschijnlijk zeer realistisch geschilderd. En het is een schilderij waar een [mysterie](#) omheen hangt. Het paneel helemaal linksonder (wit paard op de voorgrond, donkergeklede man erop, waar de zogenaamde ‘[Rechtvaardige Rechters](#)’ op staan) werd in 1934 gestolen. De dief vroeg er losgeld voor. De achterkant van het luik bracht hij terug, maar de voorkant met de Rechtvaardige Rechters erop is nooit teruggegeven. De dief verdween spoorloos. Het huidige paneel is een [kopie](#).

Er zijn veel complottheorieën over de diefstal van de Rechtvaardige Rechters geschreven, sommige betrekken de leden van het Belgische Koninklijke Huis er zelfs in. Hoe dan ook, het paneel is nooit teruggevonden. Mocht u het ooit vinden, dan bent u gegarandeerd meteen de held van België.

Van Eyck is een echte icoon in de kunstgeschiedenis. In dezelfde tijd als Masaccio werkten ze allebei aan perspectief, realistische houdingen, naakten (Adam & Eva) en het portretteren van opdrachtgevers. Het lijkt wel of ze elkaar kenden (wat niet het geval is) en elkaar dagelijks op de hoogte brachten van hun uitvindingen. Opmerkelijk dat in zo’n korte tijd zoveel vernieuwingen tegelijkertijd plaatsvonden in zowel Florence als Vlaanderen.

De tweede grote vroege renaissance kunstenaar uit het noorden die we bespreken is [Albrecht Dürer](#) (Neurenberg 1471-1528). Eveneens een icoon. De eerste Duitse superkunstenaar. Een genie. En de eerste met een heus [geschild](#)

Renaissance - Dürer - 1506 - Moeder van Dürer

Renaissance - Dürer - 1502 - Haas

derd zelfportret. Dürer is de “Leonardo Da Vinci van het noorden”. Hij was schilder, tekenaar, maakte kopergravures en houtsneden, was kunst- theoreticus, humanist, deskundige in vestingbouw, meetkundige, schermer en kenner van wapens. Als hij een haas tekende, dan deed hij dat ook enorm natuurgetrouw. De oude Grieken zouden trots op hem geweest zijn.

Zijn studies van handen zijn zeer gedetailleerd en realistisch. Als hij een portret van zijn moeder maakt, dan tekent hij haar zoals zij werkelijk is: een oude vrouw. Hij bootst de werkelijkheid dus echt na. Hij liet na zijn dood in 1528 een omvangrijk oeuvre na: zo’n 60 schilderijen, 250 houtsneden, bijna 100 gravures, 6 etsen en meer dan 1000 tekeningen en aquarellen. Hij **signeert** zijn werk met “A-D” van Albrecht Dürer:

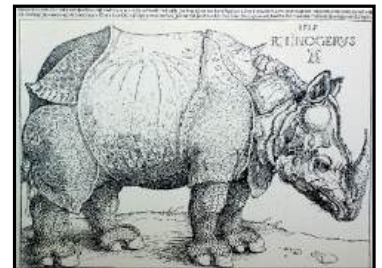

Renaissance - Dürer - 1500 - Zelfportret - Alte Pinakothek- München

Albrecht Dürer is de eerste beroemde **grafisch** kunstenaar, omdat hij zo bekend is om zijn houtsneden, gravures en etsen. Maar wat is ‘**grafiek**’ eigenlijk? Grafiek is het **drukken** van een afbeelding op een ondergrond, zodat je **meerdere** eindexemplaren van kunstwerk kunt maken. Een schilderij is uniek (als het niet gekopieerd wordt), van een grafisch werk zijn er altijd diverse eindafdrukken in omloop, wat de gemiddelde prijs ook behoorlijk omlaag brengt. Grafisch kunstenaars zorgen dus voor een meer betaalbare kunst.

Bij een “**houtsnede**” wordt in een stuk hout de afbeelding weggesneden als een mal (een “stempel”). De niet uitgesneden delen liggen hoger en wanneer je er inkt overheen rolt, zit de inkt alleen op de **niet** uitgesneden **hogere** houtdelen. Als je de snede dan op papier drukt, zie je op papier een negatief van de afdruk van de mal. Hoe harder het hout, hoe fijner je kunt werken, maar toch zijn veel houtsneden wat ruwer en niet zo gedetailleerd. Hiernaast een bekende houtsnede van Dürer, de neushoorn uit 1515.

Renaissance - Dürer - 1515 - Neushoorn - houtsnede

Bij een “**gravure**” wordt met een **guts** op een **metalen** plaat gekrast. Vaak zijn dit koperen platen en spreken we van een **kopergravure**, pas na 1820 werkt men ook met staalgravures. Je kunt met brede of fijne gutsen werken, zo’n guts heet een “**burijn**”. Als je de plaat daarna met inkt insmeert, blijft de inkt vooral in de gemaakte groeven zitten. Als je daarna de plaat op papier drukt, wordt op de plek van de gemaakte groeven de inkt in het papier gezogen. Bij een houtsnede, een “**hoogdrukprocédé**” worden de **niet** uitgestoken delen van de houten plaat bedrukt; bij de gravure, een “**diepdrukprocédé**”, worden net de **gestoken** groeven afgedrukt en blijven de onbewerkte delen wit. Met het aanbrengen van fijne arceringen kun je met de gravure dus heel gedetailleerde afdrukken maken. Met zo’n koperplaat

kun je soms wel 200 afdrucken maken voordat het te onduidelijk wordt. Hiernaast een kopergravure van Dürer, “Melancholia” uit 1514.

Bij een **ets** wordt gebruikt gemaakt van een **zuur** (of “etswater”) dat in de koperen plaat inbijt. De koperen plaat wordt ingesmeerd met een zuurbestendige **etsgrond**. Daarna wordt de plaat met een **roetfakkel** zwart gemaakt. Vervolgens gaat de kunstenaar met de

Renaissance - Dürer - 1498 - Zelfportret - ets

etsnaald over de zwarte plaat heen; waar de naald door de etsgrond heengaat wordt de koperen plaat blootgelegd. Als de plaat daarna wordt ondergedompeld in een zuur, dan bijt het zuur de plaat iets uit op de plek waar de etsnaald de plaat heeft blootgelegd. Een ets lijkt daarmee op de gravure omdat het ook een **diepdruk**methode is. Hiernaast een ets van Dürer uit 1498, een zelfportret.

Renaissance - Dürer - 1514 - Melancholia I - gravure

Maar omdat je niet hard met de guts in een plaat hoeft te duwen, kun je net als op papier op de etsgrond “tekenen”. Het is makkelijker werken en je kunt meer detail in eens **ets** dan in een **gravure** leggen.

De **boekdrukkunst**, waardoor voor het eerst met **losse** letters als een soort houtgravure per letter gewerkt kon worden, versnelde het vermenigvuldigen van boeken enorm. Vóór 1450 werden **hele bladzijden** eerst in hout uitgesneden en dan pas gedrukt, wat het produceren van een gedrukt boek tot een tijdrovende bezigheid maakte. In de westerse wereld ontstond de kennis van het drukken met **losse** letters rond 1450 en we laten even in het midden wie de boekdrukkunst nu uitgevonden heeft. Door de uitvinding van de boekdrukkunst werden boeken veel sneller gekopieerd en de kennis sneller verspreid. De kennis lag daardoor opeens minder in de bibliotheken van de **kloosters** en de kerk. Iedereen die zich een boek kon veroorloven kon er een kopen. In de tijd van Dürer zag je door de boekdrukkunst een enorme interesse in de grafische kunst ontstaan, omdat je naast letters ook afbeeldingen moet kunnen drukken. Dürer zelf is, naast Rembrandt later, één van de belangrijkste grafische kunstenaars uit de geschiedenis geworden.

De hoge renaissance (1500-1525): Het ideaal bereikt

De **hoge** renaissance wordt vaak gezien als het **sumum** binnen de beste tijd uit de kunstgeschiedenis. Dit komt door de Grote Drie, die net in deze periode hebben gewerkt. Deze Grote Drie zijn Leonardo da Vinci, Rafaël en Michelangelo. Van Leonardo, Rafaël en Michelangelo volstaat de voornaam, de achternaam kennen de meeste mensen niet eens. Ze behoren tot de meest bekende kunstenaars uit de geschiedenis.

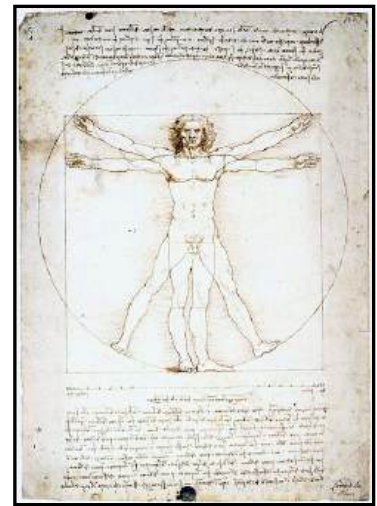
Leonardo da Vinci (Vinci 1452 – Cloux in Frankrijk 1519) heette eigenlijk Leonardo di ser Piero da Vinci (Leonardo, zoon van de heer Piero uit Vinci). Hij was de **buitenechtelijke** zoon van notaris Piero, die met het boerenmeisje Catharina een avontuurtje had beleefd. Hoewel buitenechtelijke kinderen wel vaker voorkwamen en hij uit een goede familie kwam, mocht hij als niet-officieel kind geen klassieke studie volgen. Hij werd wel door zijn familie geholpen om als leerling aan de slag te gaan in een succesvol schildersatelier, bij de bekende **Florentijnse** schilder Andrea del

Renaissance - Leonardo da Vinci - 1515 - Zelfportret

Verrocchio. Na zijn periode als leerling werd hij onafhankelijk schilder. Hij ging in 1482 in **Milaan** werken voor de hertog Ludovico Sforza, die veel in het talent van Leonardo zag. In 1499 ging hij voor een paar jaar terug naar **Florence**, waar hij voornamelijk als militair adviseur werkte. In 1506 gaat hij terug naar Milaan. Van 1513 tot 1516 werkte hij drie jaar in **Rome**, waar hij Michelangelo en Rafaël ontmoette. In 1516 verhuisde hij naar **Frankrijk**, waar hij als adviseur van de Franse koning Frans I was gevraagd. Hij overleed in 1519 in Frankrijk en ligt daar nog steeds begraven in het kasteel van Ambloise in het Franse **Cloux** aan de Loire.

Net als zijn tijdgenoot Albrecht Dürer was hij niet alleen schilder, maar een meester in allerlei dingen. Hij was onder andere architect, ingenieur, uitvinder, filosoof, natuurkundige, sterrenkundige, scheikundige, beeldhouwer en componist. Hij is daarmee een vertegenwoordiger van de “**universele mens**” die de renaissance periode voortbracht waarbij de **mens** zelf en de **wetenschap** centraal gingen staan in plaats van de Kerk.

Renaissance - Leonardo da Vinci - 1485 - Vitruviaanse Man

Ook hij moest voorzichtig zijn om niet door de Kerk als ketter uitgemaakt te worden. Hij maakte zijn notities in een serie schetsboeken, waarbij hij de teksten in spiegelschrift schreef, van rechts naar links dus. Als iemand er vluchtig in keek zou hij niet meteen verdacht zijn omdat het op geheimschrift lijkt.

Zo schreef hij in één van zijn schriften: “**De zon staat stil**”. Stel je eens voor! Alle kerkelijke geleerden stelden dat de aarde het middelpunt van het universum was en dat de zon en planeten om de aarde draaiden. Maar Leonardo wist dat de zon het middelpunt was en dat wij op aarde om de zon draaiden! Lang jaar na de dood van Leonardo werd de natuurkundige Galilei nog door de kerk verketterd omdat hij dit beweerde. Leonardo moest dus voorzichtig zijn.

Het aantal uitvindingen van Leonardo is erg groot. Hij tekent bijvoorbeeld een soort helikopter omdat hij een vlieg-machine wilde bouwen. Ook graaft hij lijken op om er sectie op te verrichten, om te zien hoe een menselijk lichaam in elkaar steekt. Ook iets wat niet mocht van de Kerk.

Renaissance - Leonardo da Vinci - 1505 - Mona Lisa - Louvre - Parijs

Maar wij kijken nu vooral naar zijn schilderijen, tekeningen en fresco's. Twee zaken om alvast te onthouden: hij **maakte** veel schilderijen en tekeningen **niet af** en hij schilderde alsof er een soort “**rook**” over het schilderij hangt (de zogenaamde “**sfumato**” techniek wat Italiaans is voor rokerig). Hij signeerde zijn werk niet (zoals Dürer wel deed), wat het soms lastig maakt om er zeker van te zijn dat Leonardo ook met zekerheid de kunstenaar is. Zijn twee meest bekende werken zijn de Mona Lisa, een olieverf schilderij op paneel dat in het Louvre in **Parijs** hangt en het Laatste Avondmaal, een muurschildering in de eetzaal van het klooster van Santa Maria delle Grazie in **Milaan**.

De **Mona Lisa** is waarschijnlijk het meest bekende schilderij ter wereld. De Mona Lisa maakte Leonardo ergens tussen 1503 en 1507. De vrouw op het schilderij is zeer waarschijnlijk **Lisa del Giocondo**. Van daar ook de Franse naam van het schilderij: “La Gioconda”. Lisa heeft

het schilderij echter nooit gekregen; Leonardo nam het met zich mee naar Frankrijk waar het tot vlak voor zijn dood in zijn persoonlijke verzameling bleef. Het schilderij is vooral beroemd om de **glimlach**, wellicht de meest perfecte glimlach in de kunstgeschiedenis. De rokerige **sfumato**techniek is hier ook gebruikt, wat de lijnen zachter maakt. Door de sfumato lijkt het net of de schilderijen van Leonardo lang in een rokerige ruimte gehangen hebben. Sfumato kan niet met tempera gemaakt worden, alleen in olieverf, omdat de verf nat over elkaar heen geschilderd moet worden. Wat apart is op het schilderij, is dat de rechterachtergrond hoger ligt dan de linkerachtergrond (de horizon loopt niet in elkaar over). Hiervoor is nooit een goede verklaring gegeven.

Dit schilderij hing op de slaapkamer van Napoleon, maar verzamelde ook jarenlang stof op een Franse zolder. In 1911 werd het schilderij uit het Louvre gestolen. Een Italiaanse bouwvakker, Vincenzo Peruggia, had op een dag waarop het museum gesloten was de Mona Lisa onder zijn jas mee naar buiten genomen. Het bleef een paar jaar op zijn appartement in Parijs aan de muur hangen, maar hij liep tegen de lamp toen hij het na drie jaar aan de directeur van het Uffizi museum in Florence wilde verkopen. Het Uffizi gaf hem meteen aan bij de politie en de Mona Lisa werd weer aan het Louvre teruggegeven. Als reden voor zijn daad gaf de Italiaan aan dat hij het schilderij weer naar het wettige thuisland Italië wilde brengen. Opmerkelijk, want de Mona Lisa was nu net een schilderij dat **niet** door Napoleon geroofd was maar door Leonardo zelf aan Frans I was verkocht. Peruggia werd wel een soort Italiaanse held en kreeg in de cel tijdens zijn voorarrest vele liefdesbrieven. Zo zie je maar, zelfs het meest bekende schilderij ter wereld is een keer uit het museum gestolen. Peruggia kreeg overigens uiteindelijk maar een voorwaardelijke straf.

Er wordt beweerd dat als Peruggia de Mona Lisa nooit gestolen zou hebben, het schilderij ook nooit zo bekend zou zijn geworden. Want diefstal maakt een schilderij nu eenmaal bekend en spannend.

Renaissance - Leonardo da Vinci - 1498 - Laatste Avondmaal - Santa Maria delle Grazie - Milaan

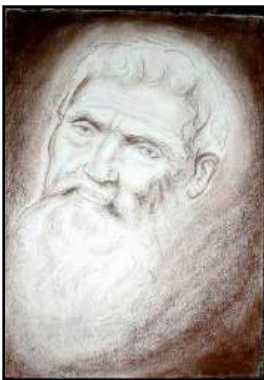
Een tweede zeer bekend werk van Leonardo is het **Laatste Avondmaal** uit de eetzaal van het Santa Maria della Grazie klooster in **Milaan**. Een toepasselijk onderwerp voor een eetzaal. Dit keer een **muurschildering**, wat als voordeel heeft dat het niet makkelijk gestolen kan worden... Probeer eerst zelf te omschrijven wat je ziet.

Inderdaad een Laatste Avondmaal met Christus centraal aan de tafel. De twaalf apostelen zijn in vier groepjes van drie weergegeven. Het schilderij is kwalitatief in zeer slechte staat (al tijdens het leven van Leonardo verslechterde het al...). Eén of andere onverlaat heeft midden in het fresco een **deur** gemaakt (onder Christus zie je de deurposten). In de het boek “Da Vinci Code” van de auteur Dan Brown werd beargumenteerd dat de persoon links naast Christus, in blauw en roze gewaad, een **vrouw** moet zijn in plaats van de apostel Johannes. Deze vrouw zou dan Maria Magdalena, de “vrouw van Jezus”, moeten zijn waarmee Jezus een kind had gekregen. De persoon lijkt inderdaad op een vrouw. Vorm zelf je oordeel maar. Iemand anders beweerde dat als je de broodjes op de tafel van het schilderij als een omgekeerde toonladder ziet (want Leonardo schreef van rechts naar links) je een muzikale symfonie ontdekt... Opnieuw mysteries die dit kunstwerk omringen. Hoe dan ook, deze muurschildering heeft veel stof doen opwaaien.

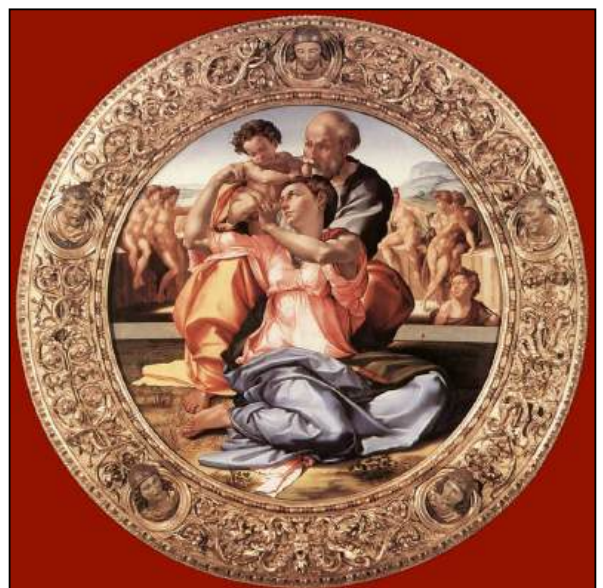
Het Laatste Avondmaal van Leonardo is geen fresco. Hij maakte het met tempera op een *droge* muur. Bij een fresco schilder je op een natte ondergrond, waardoor de verf zich bij droging chemisch verbindt met de muur, vandaar dat fresco's zo goed bewaard blijven. Het Laatste avondmaal begon al af te takelen tijdens het leven van Leonardo.

Veel werken van Leonardo hebben iets mysterieus. Misschien komt het door de sfumato op zijn schilderijen, misschien door de compositie op zijn fresco's of het “geheimschrift” in zijn notitieboeken.

Binnen de muren van de stad Florence was er aan het begin van de zestiende eeuw naast Leonardo nóg een meesterlijke kunstenaar actief. Deze twee hadden een enorme hekel aan elkaar. Ze maakten laatdunkende opmerkingen over het werk van de ander en probeerden elkaar openlijk te kleineren. Dit is de meest legendarische rivaliteit tussen twee kunstenaars uit de kunstgeschiedenis. Die andere kunstenaar was Michelangelo Buonarroti of gewoonweg **Michelangelo** (Caprese 1475 – Rome 1564). Had het werk van Leonardo iets mystieks, met zachte lijnen, schaduwen en verfijnde gelaatstrekken; het werk van Michelangelo **spettert** van de muur (of het paneel). Knallend, fel gekleurd, dynamisch, fysiek en energiek.

In het Uffizi in **Florence** hangt de **Tondo Doni** (“tondo” betekent **rond** schilderij, de opdrachtgever was ene Agnolo Doni). Het stelt de Heilige Familie voor (Jezus, Maria en Jozef), Michelangelo maakte het rond 1506. Let op de koele, heldere kleuren. Let op de gespierde armen van Maria (zou ze op een sportschool geweest zijn?). Let op de beweging als Maria het kind Jezus van Jozef overneemt. De kleuren springen ervan af. Michelangelo heeft maar **één schilderij** gemaakt (voor zover wij weten), namelijk dit ronde schilderij. Al zijn andere schilderijen zijn fresco's. Hij schilderde een hele rij naakten op de achtergrond. Michelangelo heeft iets met het fysieke, wat bijvoorbeeld in zijn beroemde beeldhouwwerken naar voren komt. Maar eerst nog zijn beroemdste werk, dit keer een fresco.

Renaissance - Michelangelo Buonarroti - 1503 - Tondo Doni - Uffizi - Florence

Renaissance - Michelangelo Buonarroti - 1508 - Sixtijnse kapel - Vaticaanse Museum - Rome

Renaissance - Michelangelo Buonarroti - 1508 - Sixtijnse kapel - Schepping van Adam - Vaticaanse Museum - Rome

Hij maakte het voor paus Julius II in 1508 op het plafond van de **Sixtijnse kapel** in **Rome**. Het heet de "Sixtijnse" kapel omdat het de huiskapel was van paus Sixtus IV (die het in 1481 liet bouwen). Michelangelo moest het plafond beschilderen, wat hij deed, liggend op een steiger. Hij maakte de Sixtijnse kapel tot één van de meest beroemde bouwwerken ter wereld. Op het plafond schilderde hij taferelen uit het Oude Testament, de Genesis (de schepping van de aarde). Wellicht het meest bekende beeld van dit fresco op het plafond is de "**Schepping van Adam**". Kijk maar, je zult het vast wel ergens anders op een plaatje gezien hebben. God en Adam raken elkaar bijna met een vinger aan en Adam begint te leven. Let op de fysieke kracht van Adam. De realiteit in de anatomie. Eigenlijk meer dan dat, het is meer dan realiteit, het is het tekenen van een ideaal lichaam. Net zoals de oude Grieken hadden gedaan.

Michelangelo is niet alleen om zijn fresco's en schilderij bekend. Hij is zeker zo bekend om zijn **beeldhouwwerken**. Zijn mooiste beeld vind ik de **Piëta** uit de Sint Pieter in Rome. Maria met de zojuist aan het kruis gestorven zoon

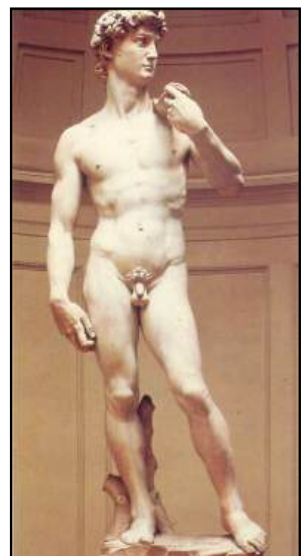
Renaissance - Pieta - Michelangelo Buonarroti - 1499 - St Pieter - Rome

Jezus in haar armen. Je voelt haar pijn. Het is emotie en realiteit. Ultiem drama. De nieuwe Laocoön (weet je nog, uit het oude Griekenland?). Michelangelo brengt het hellenisme terug naar Italië. Michelangelo is een van de beste beeldhouwers uit de geschiedenis (samen met Bernini en Rodin, maar dat voor later). Emotie. Fysieke perfectie. Balans. Ook Michelangelo schept perfectie.

Het meest bekende beeldhouwwerk van Michelangelo is echter zijn versie van de **David** (die met zijn slinger de reus Goliath doodt). Het beeld staat in Florence in het Galleria dell' Accademia museum. Oorspronkelijk stond het beeld buiten op het plein voor het Palazzo Vecchio in Florence, maar sinds 1910 staat daar een replica.

Er is met dit beeld van David iets vreemds aan de hand. Wat klopt er niet?

Het bovenlichaam is te groot ten opzichte van het onderlichaam. De **handen**, **voeten** en het **hoofd** zijn te **groot**! Maar toch lijkt het totale beeldhouwwerk te kloppen. Denk aan de Venus van Botticelli die weliswaar niet de perfecte anatomie weergaf, maar wel afbeeldingen die appelleren aan ons gevoel voor schoonheid. Kijk naar het klassieke contrapost. De kracht. De energie komt uit het marmer. Het gaat verder dan het perfect nabootsen van de natuur, Michelangelo houdt rekening met de menselijke waarneming en past zijn verhoudingen erop aan. Het klopt net niet, maar daardoor wordt het juist mooier, is het idee.

Renaissance - David - Michelangelo Buonarroti - 1504 - Galleria dell' Accademia - Florence

Renaissance - Michelangelo Buonarroti - 1560 - Koepel St Pieter - Rome

Aan het eind van zijn leven vraagt paus Nicolaas V of Michelangelo de architect wil zijn van de herbouw van de [Sint Pieter](#). Michelangelo kiest voor een ontwerp van een symmetrische koepel bovenop de kerk. Het project wordt pas na zijn dood afgemaakt, maar Michelangelo is dus ook voelbaar in de architectuur van de nieuwe Sint Pieter. Een echte renaissance mens dus: schilder, beeldhouwer, architect maar ook dichter.

Michelangelo Buonarroti stierf op 18 februari 1564 in Rome, net voor zijn 89e verjaardag. Hij is nooit getrouwd. Michelangelo ligt begraven in Florence, in de Santa Croce Basiliek.

Michelangelo's grote liefde was ene Tomasso de Cavalieri, een veel jongere adellijke knul waarvoor hij veel sonnetten schreef. Ook Michelangelo was dus homoseksueel, wat misschien zijn voorliefde voor gespierde naakte kerels verklaart.

Stel je eens voor, Leonardo en Michelangelo, twee van de belangrijkste kunstenaars uit de geschiedenis die in dezelfde periode leefden. Maar het wordt nog ongelooflijker. Er was een [derde](#) die ook in die tijd leefde. Zijn naam was Rafaël Santi (Urbino 1483 – Rome 1520). Op zijn Italiaans is het Raffaello Sanzio. Hij was zo beroemd dat alleen zijn voornaam volstaat. [Rafaël](#).

Rafaël wordt beïnvloed door Leonardo en Michelangelo. Hij mengt de [heldere kleuren](#) van Michelangelo met de verfijnde gezichten en de [vlakverdeling](#) van Leonardo. Wat je dan krijgt is misschien wel de ultieme perfectie. Sommige vinden het later zelfs “te” perfect. Er ontstaat in de negentiende eeuw een stroming die zich de Pre-Rafaëlieten noemt, om aan te geven dat ze terug willen naar de tijd voor de té perfecte Rafaël. Andere latere schilders zoals Ingres laten zich wel door Rafaël inspireren. Je houdt ervan of niet; Rafaël dwingt je tot het maken van een keuze. Ikzelf vind het prachtig.

Rafaël is bekend om zijn Madonna's. Hij heeft een aantal prachtige Maria-met-Jezus schilderijen gemaakt, soms met een tweede kind erbij, Johannes de Doper (herkenbaar aan zijn stok en kamelenvelletje). Jozef stond er zelden op. Rafaël studeerde lang op zijn compositie, de manier waarop een schilderij in vlakken of lijnen is opgebouwd. De personages kijken naar elkaar, wat denkbeeldige compositielijnen geeft. Hierboven drie van deze Madonna's. Links de “Cowper Madonna” uit het National Gallery of Art in Washington, in het midden de “Madonna in het Veld” uit het Kunsthistorisches Museum in Wenen, rechts de “Belle Jardinière” uit het Louvre in Parijs.

In 1508 vertrok Rafaël vanuit Florence naar Rome om in de privé-vertrekken van de paus een aantal zalen van fresco's te voorzien. De zaal die in het teken stond van het menselijk verstand, de “**Stanza della Segnatura**” waarop hij filosofen als Plato en Aristoteles schildert, is het meest beroemd geworden. De uitbeelding van deze filosofen, nota bene in de vertrekken van de paus zelf, gaf aan dat de humanistische gedachte waarin de mens centraal staat breder gedragen werd. Toch wijzen Plato en Aristoteles zowel naar boven – de hemel – als naar beneden – de aarde – om aan te tonen dat het humanisme prima samen kan gaan met het Christelijke geloof. Rafaël zelf was overigens atheïst, kun je nagaan hoe goed de paus hem gevonden moet hebben om hem toch in te huren. Na Michelangelo was Rafaël de belangrijkste schilder voor de kerk. Rafaël gebruikte Leonardo da Vinci als model voor filosoof Plato in de Stanza della Segnatura. Ook Rafaël wordt gevraagd om mee te werken aan de bouw van de nieuwe St. Pieter in Rome, net als Michelangelo. Hij stierf al vroeg op zijn 37e verjaardag in 1520.

Renaissance - Rafael - 1508 - Stanza della Segnatura - Vaticaan Museum - Rome

Rafaël ligt begraven in het Pantheon, als eerbewijs vanuit de kerk aan zijn grootheid. Zelfs een atheïst als hij mocht begraven worden in de oudste kerk in Rome. Dat zou Rafaël hebben gewaardeerd.

Renaissance - Giorgione - Het Onweer - 1505 - Galleria dell'Academia - Venetië

Na Leonardo, Michelangelo en Rafaël verplaatste het toneel van de hoge renaissance zich van Florence naar **Venetië**. We zagen al dat Leonardo naar Frankrijk getrokken was en Michelangelo en Rafaël naar de paus in Rome. Florence leek zijn enorme glorie in de kunsten gehad te hebben na 1500. Ook Venetië was een zeer welvarende handelsstad. Gebaseerd op het werk van Leonardo, Michelangelo en Rafaël werkte er een aantal zeer belangrijke schilders. De eerste die erg bekend werd was de Venetiaanse schilder **Giorgione** (Castelfranco Veneto 1477 – Venetië 1510). Deze Giorgione was enorm populair. Een mooie **loverboy** die even goed kon schilderen als zingen of de luit kon spelen. Tevens was hij continu verwickeld in liefdesaffaires. Het zou voor de moderne roddelbladen een gewild doelwit zijn geweest. Hij maakte (vaak kleine) schilderijen waarin de mens in de natuur centraal staat. Een schilderij dat nog steeds veel stof op doet waaien is zijn “**Onweer**”, dat hij in 1505 maakte. Een half ontklede moeder met kind en een soldaat, terwijl op de achtergrond de bliksem inslaat. Een echt renaissance klassiek pilaartje ontbreekt niet. Waren er bij Botticelli veel verschillende manieren zijn werk te interpreteren, bij Giorgione gaat de discussie over wat hij met zijn “Onweer” bedoelde nog steeds door. Niemand weet wat hij nu echt bedoeld heeft. Hierdoor was hij ook wat mysterieus. Helaas stierf deze wonderboy in 1510 in Venetië aan de pest, veel jongedames huilend achterlatend.

Renaissance - Titiaan en Giorgione - Landelijk Concert - 1515 - Louvre - Parijs

Renaissance - Titiaan - Venus van Urbino - 1538 - Uffizi - Florence

Augsburg, maar toen de keizer in 1555 overleed ging Titiaan naar Spanje om voor Philips II te schilderen. Hij overleed in 1576 en ligt begraven in de kerk Di Santa Maria Glorioso dei Frari in, hoe kan het ook anders, Venetië.

Een vriend van Giorgione werd na 1510 de meest bekende Venetiaanse schilder. Deze schilder heette **Titiaan** (Pieve di Cadore 1487 – Venetië 1576). Ze schilderden in het begin veel schilderijen samen. Soms weten we niet of het nu Giorgione of Titiaan was (ze signeerden niet...). Maar toen Giorgione was overleden rees de ster van Titiaan snel. In Venetië werd hij eerste stadsschilder. Keizer Karel V verhief hem meteen maar in de adelstand. Hij werkte daarna in het hof van **Urbino**, waar hij zijn “**Venus van Urbino**” schilderde. Vervolgens ging hij werken voor paus Paulus III in **Rome**. Daarna weer naar Karel V in

Gewild door de Groten der Aarde. Koning, Keizer, Admiraal: Titiaan wilden ze allemaal.

Titiaan schildert vaak mooie, naakte dames met lang haar en een “**accessoire**” (armband, haarband, bloempje etc). Soms hebben ze doorschijnende gewaden aan (draperieën) die dan mooi met allerlei plooien om het lichaam hangen. Maar hij is zeker ook vernieuwend. Hoewel op zijn “Venus van Urbino” het renaissance pilaartje niet ontbreekt, lijkt het schilderij een beetje **erotisch**. Ze kijkt je direct aan, zonder schaamte. Waar zit deze Venus met haar hand? Haar schaamstreek is precies in het midden van het schilderij, op het snijpunt van scheidingsvlakken in de compositie. Probeer dat maar eens neoplatonisch te verantwoorden (zelfs Botticelli had het fatsoen een twiggje, haarlok of draperie strategisch over de schaamstreek te plaatsen). Het hondje op bed versterkt het erotische effect. Maar een schilderij hoefde niet meer volkomen symmetrisch te zijn, de opbouw kon **losser**. Op zijn Venus van Urbino is de linkerachterkant donker en de rechterachterkant licht met een doorkijkje. Vernieuwend. De strakke klassieke opbouw werd losser. Het Christelijke en het klassieke symmetrische gaat er, beetje bij beetje, toch steeds meer vanaf. De klassieke mythologie, naaktheid en architectuur blijft.

Eens even kijken, waar staan we in de “hoge renaissance”? In Florence dus Leonardo, Michelangelo en Rafaël. In Venetië Giorgione en Titiaan. Hebben we de meest belangrijke gehad in Italië? Ik denk het wel. Misschien nog één.

Uit de stad **Padua**, in de buurt van Venetië. Een figuur genaamd **Andrea Mantegna** (Padua 1431 - Mantua 1506). Hij beheerste het perspectief en het verkort als één van de besten. En hij schilderde lichamelijke perfectie als één van de besten. Hij maakte shocking schilderijen. Kijk eens naar deze Christus, uit het Pinacoteca di Brera in Milaan. Confronte- rend. Perfect in het verkort. Perfect in anatomie. Perfect in dramatiek. Geen klassiek pilaartje nodig (al had hij een passie voor Romeinse architectuur). Hij maakte veel wand- en plafond- schilderijen, waarin hij zich in het verkort kon uitleven. Veel van zijn fresco's in Padua werden helaas in 1944 door de geallieerden verwoest tijdens een **bombardement**.

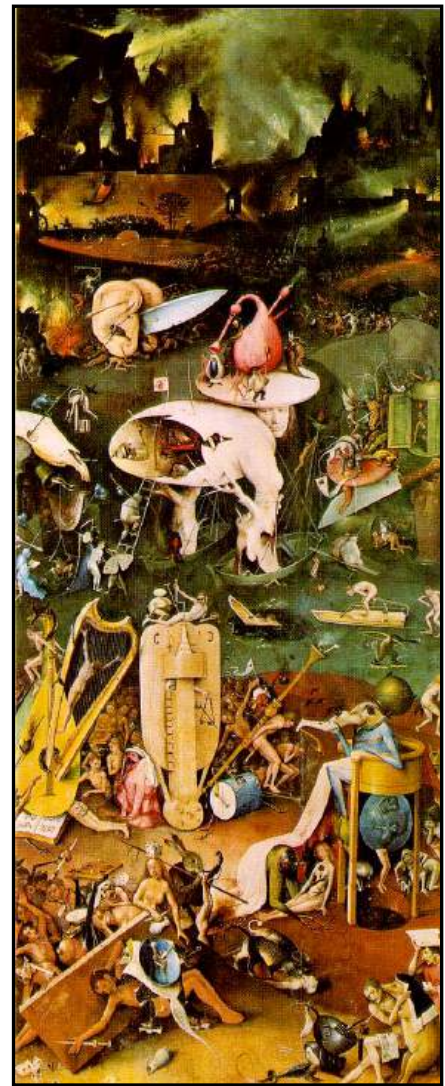

Renaissance - Andrea Mantegna - Piëta - 1485 - Pinacoteca di Brera - Milaan

Mantegna is één van de meest geweldige Italiaanse hoog-renaissance schilders. Hij maakte aan het eind van zijn leven ook een aantal kopergravures, zodat zijn werk bekender werd onder een groter publiek. Hij kreeg op bejaarde leeftijd nog een zoon en bleef dus in diverse opzichten tot zijn dood productief.

Wat gebeurde er boven de Alpen tijdens de hoge renaissance? Een paar figuren gingen verder in de trant van Dürer en van Eyck.

Zo was daar ene **Jeroen Bosch** (Den Bosch 1450 – Den Bosch 1516). Zijn werkelijke achternaam was Van Aken, maar vanaf 1495 noemt hij zich “Bosch” om aan te geven dat hij uit ‘s Hertogenbosch kwam. Op zijn Spaans heet hij “**el Bosco**” en de Spaanse koning Philips II kocht veel van zijn schilderijen aan, vandaar dat het Prado Museum in Madrid er vol mee hangt. Hij was tijdens zijn leven al erg beroemd. En hij maakte, laten we zeggen, merkwaardige schilderijen. Merkwaardige monsters, dronkelappen, lelijkerds. Heel veel kleine figuren in een groots landschap. Het gaat over zonden, domheid, kwaadaardigheid en over de menselijke moraal. Het lijkt op het eerste gezicht vaak een warboel met fantasiefiguren, maar de Christelijke boodschap is nooit ver weg. Hij lijkt te zeggen: “Mensen kijk uit, want op de Dag des Oordeels zullen je daden op aarde tellen”. Pieter Bruegel liet zich later inspireren door Jeroen Bosch en was op zijn beurt een grote inspiratiebron voor de negentiende-eeuwse “surrealisten” (maar daarover later). Jeroen –of Hiëronymus– Bosch gebruikte de detaillering en kleurstelling van Van Eyck, de dramatiek, beweging en levensechtheid van de renaissance maar zeker ook de Christelijke moraal en de monsters van de romaanse tijd. Er zijn veel theorieën hoe het kwam dat Jeroen Bosch zo fantasierijk schilderde (verdovende middelen, verdorven geest, zwakzinnige, etc).

Renaissance - Jeroen Bosch - Tintin der Lusten - 1475 - Prado - Madrid

Ook in zijn tijd werd Jeroen Bosch niet altijd begrepen. De zestiende-eeuwse schrijver Ludovico Guiccardini omschreef het werk van Bosch als bestaande uit *vreemde drollen ende seltsame grillen* ('drol' betekende in het toenmalige Nederlands 'grap'). Hoe dan ook, hij is nog steeds de held van de stad Den Bosch. Er is zelfs een Jeroen Bosch museum zonder een enkel origineel werk van de meester...

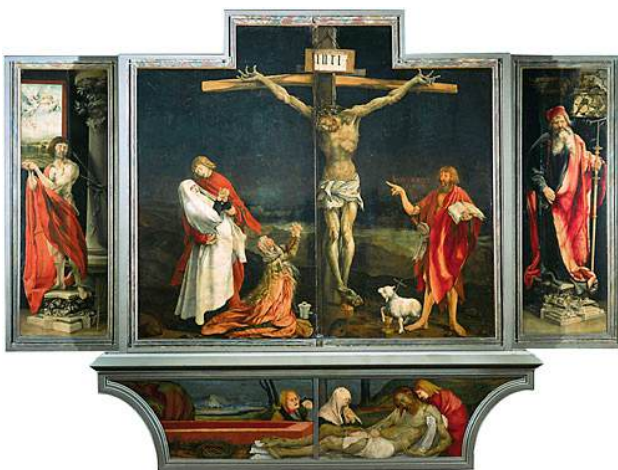
De hoge renaissance bracht boven de Alpen ook een aantal **Duitse** schilders naar voren. Ik zal er drie behandelen om een beetje tegenwicht aan de Italianen te geven en te onderstrepen dat de renaissance niet alleen iets Italiaans is.

Bedenk dat er in Duitsland tijdens de hoge renaissance iets bijzonders aan de hand was. In 1517 begon **Maarten Luther** de protestantse reformatie. Luther was een monnik die professor werd aan de universiteit van **Wittenberg** in Duitsland. Hij had veel kritiek op de katholieke kerk. Hij timmerde op de avond van Allerheiligen maar liefst 95 stellingen aan de Wittenbergse kerkdeur om een aantal wantoestanden aan de kaak te stellen. Hij ergerde zich vooral aan het feit dat iemand zijn zonden zo maar “af kon kopen” in de katholieke situatie. Als je bijvoorbeeld gestolen had, gaf je de kerk geld en de zonde werd je vergeven. Dit heette een “**aflaat**”.

De katholieke kerk gaf veel geld uit aan kunst en nieuwe kerken (denk aan de nieuwe Sint Pieter in Rome) en had geld nodig. Veel geld. Het aflatensysteem werkte goed om meer geld in het laatje te krijgen. Luther vond dat dit tegen de leer van de kerk inging, vandaar zijn 95 stellingen. Hij vond dat we weer terug moesten gaan naar de bron van het Christelijke geloof, de Bijbel alleen. Omdat Luther de bescherming van de Wittenbergse heer genoot (ene Frederik de Vrome van Saxon), kon hij dit alles zo maar doen. Luther kreeg meteen steun van een aantal groepen die ook vonden dat de katholieke kerk te ver ging en dat we terug moesten naar een sobere vorm van geloof, gebaseerd op de Bijbel. Luther kreeg het zelfs aan de stok met nóg conservatievere heren, die nog verder wilden gaan in het afschaffen van katholieke regels als het dopen van kinderen en het uitdelen van de eucharistie. Ene Johan Calvijn uit Genève bemiddelde in dit conflict en stelde rond 1550 de nieuwe (strengere) regels van het protestantse geloof op.

De renaissance wakkerde boven de Alpen ook het [humanisme](#) aan. Een belangrijke humanist was [Desiderius Erasmus](#) van Rotterdam, maar er waren ook belangrijke humanisten in Duitsland en Engeland. De humanisten vroegen om meer aandacht voor de wetenschap en stelden de mens centraal hierin, niet alleen de Kerk.

Twee belangrijke bewegingen dus tijdens de hoge renaissance boven de Alpen: protestantisme en humanisme. De Katholieke kerk voelde zich behoorlijk aangevallen. Toen bleek dat rond 1550 de protestantse beweging echt doorzette, ging de katholieke kerk in de tegenaanval waarbij ook de kunst werd gebruikt: de *contra-reformatie*.

Renaissance - Mathias Grünewald - 1515 - Isenheim Altaarstuk - Musée Unterlinden - Colmar

Nu hadden we al verteld over de meester zelf: Albrecht Dürer. Maar in dezelfde tijd als Dürer leefde ene Mathis Gothart Nithart, maar we kennen hem als [Mathias Grünewald](#) (Wurzburg 1470? – Halle 1528). Zijn meesterwerk is het [Isenheim Altaarstuk](#), gemaakt tussen 1510 en 1515 voor het klooster van Isenheim in de Elzas. Dit altaarstuk is – net zoals het altaarstuk van het Lam Gods van Van Eyck – open te klappen om in totaal 9 panelen te laten zien. En Grünewald schildert uniek. Zijn Christus aan het kruis laat een “echte” Jezus zien in alle ellende waarin hij sterft. Vol van pijn, met veel bloed, Maria vol afgrijzen ernaast. Als je als

eenvoudige sterveling naar dit tafereel keek, wist je dat Jezus meer dan wie dan ook geleden heeft en kon je daar troost uit halen. En als je de luiken openklapte, kwamen prachtige panelen naar voren waarin niet het lijden, maar de overwinning van het geloof werd aangetoond. Een annunciatie. Een Madonna met Kind. En een Wederopstanding zoals er maar weinig gemaakt zijn. Dit grote altaarstuk staat in Musée Unterlinden in [Colmar](#) in de Elzas, niet ver van Isenheim. Grünewald ging verder in de stijl van Van Eyck door gedetailleerd te schilderen in olie-verf, maar gebruikte de dramatiek en het kleurgebruik van de Italianen. Hij was zelf naast schilder ook architect, ingenieur en avonturier zodat Grünewald zelf ook een mooi voorbeeld van een renaissanceman is. Men denkt dat hij een goede vriend van Luther was, maar omdat zijn opdrachtgevers katholieke instellingen waren, hield hij zich in de kunst aan de katholieke richtlijnen en voorstellingen. Grünewald. Het detail van Van Eyck, de kleur van Leonardo, de compositie van Rafaël, de power van Michelangelo.

Renaissance - Mathias Grünewald - 1515 - Isenheim Altaarstuk - Musée Unterlinden - Colmar

Renaissance - Lucas Cranach - 1530 - Galleria Borghese - Rome

Een andere Duitse schilder pakte wel de protestantse trend openlijk op. Onder de indruk als hij was van Luther pakt hij zijn boeltje en vertrok naar Wittenberg. Daar werd hij hofschilder van Frederik de Vrome (de beschermers van Luther) en werd hij ook een goede vriend van Luther zelf. Luther werd zelfs [peetoom](#) van een van zijn kinderen. Deze schilder heette [Lucas Cranach de Oudere](#) (1472 – 1553). Cranach schilderde vooral twee zaken bijzonder goed: (1) prachtige [Venussen](#) in mythologische scènes en (2) [landschappen](#), bomen en planten. Dat klinkt niet echt protestants en dat klopt: ook Cranach had vooral katholieke opdrachtgevers en was wel aanhanger van Luther in woord, maar nog niet zozeer in beeld. Hij maakte wel een beperkt aantal portretten van Luther. Op zich opmerkelijk, want de strengere protestanten moesten vaak niets hebben van beeldende kunst; blijkbaar tolereerde Luther het wel dat er van hem portretten werden gemaakt. De Italiaanse schilders van die tijd bedachten alleen hoe ze schilderijen nóg beter konden maken; de Noordelijke schilders waren niet eens zeker of ze nog wel *mochten* schilderen nu het calvinisme opkwam.

De derde Duitse schilder steunde veel openlijker het protestantisme en het humanisme. Deze [Hans Holbein](#) (Augsburg 1497-1543) maakte net als Cranach ook portretten van Luther. Hij ging wonen in Bazel, waar hij de daar woonachtige Erasmus ontmoette en ook vele portretten van hem maakte. Erasmus schreef aan een bevriende Engelse humanist, Thomas More en beval Holbein aan hem aan.

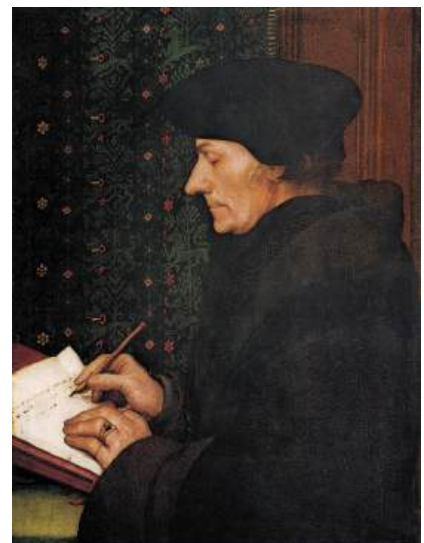
Holbein reisde naar Engeland, waar Thomas More helaas al door Henry VIII was onthoofd.

Wel schilderde Holbein Henry VIII (je weet wel, van die vele vrouwen en de afscheiding van de Engelse kerk van de katholieke kerk). Deze Hans Holbein was dus een begaafde [portretschilder](#), zoals Dürer al voor hem in Duitsland en Titiaan dat in Italië was. Daarnaast bracht hij kennis van de schilderkunst naar [Engeland](#). Niet dat daar veel mee gebeurde, de Engelse kunst uit de 16e eeuw was eerder gericht op literatuur en muziek dan de beeldende kunst.

Drie Duitse kunstenaars uit de hoge renaissance om te blijven onthouden dus: [Gruwelijke Grünewald](#), [Krasse Cranach](#) en [Humanistische Holbein](#). De renaissance was zeker niet alleen in Italië te merken. Wat gebeurde er echter na 1550? Bleef de beeldende kunst haar hoge niveau vasthouden na al dat geweld van de hoge renaissance? Niet helemaal helaas. De kunst ging “over the top”.

Renaissance - Hans Holbein - Portret Hendrik VIII - 1540 - Palazzo Barberini - Rome

Renaissance - Hans Holbein - Portret Erasmus - 1523 - Louvre - Parijs

Het maniërisme (1525-1600): Over The Top

Tussen 1525 en 1600 kwam er een crisis in de kunst, waarbij er verschillende stijlen door elkaar heen gingen lopen. Het is een bijzonder interessante periode, waarbij aan de ene kant een vloedgolf door Europa ging met het opkomen van het protestantisme en aan de andere kant de bijbehorende contrareformatie dit weer in de kop probeerde te drukken. Het duurde lang voordat de katholieke kerk een antwoord had op het sterker wordende protestantisme. De bron van het slechte gevoel over de kerk was de kerkelijke elite: de paus en de bisschoppen. Pas in het Concilie van Trent (1545) spraken de bisschoppen af dat er in de katholieke kerk inderdaad veranderingen nodig waren om wantoestanden aan te pakken. De jezuïeten orde nam het initiatief als interne strijders van de kerk. Daarnaast werd van het humanisme van vijand een vriend gemaakt: de geleerden maakten nu ook in opdracht van de katholieke kerk wetenschappelijke studies van het originele Hebreeuws en Grieks van de Bijbel (alsof er nooit een St. Jerome bestaan had). In de kunst werd Maria in stelling gebracht: omdat het protestantse geloof Maria geen vooraanstaande rol toebedacht, werden in de katholieke opdrachten nu opeens vooral Maria-met-Kind schilderijen besteld.

Kenden we al het Chi-Rho en het Ichtus teken, de Jezuïeten voeren de letters IHS in hun vaandel. Dit staat voor **I**esus **H**ominum **S**alvator (Jezus de Redder der mensen). Anderen zeggen dat het komt van 'In Hoc Signo' (in dit teken), de letters die Constantijn in zijn droom zag. Hoe dan ook, als ik op een kerk een IHS zie staan, dan zal het wel een Jezuïetenkerk zijn. De basiskerk van de Jezuïeten staat, hoe kan het ook anders, in Rome en heet, hoe kan het ook anders, Il Gesu.

Deze periode kende ook de vele ontdekkingsreizen. Columbus ontdekt bijvoorbeeld in 1492 Amerika, waarop de Engelsen en Fransen met het kolonialisieren van Noord-Amerika beginnen. De Spanjaarden nemen op hun beurt Zuid-Amerika in. Gegoede burgers in Europa begonnen het aardig te vinden dingen te verzamelen die uit deze nieuwe gebieden kwamen en daarmee exotische schatten aan bezoekers te tonen. In Europa werd vooral oorlog gevoerd tussen de steeds machtigere staten Frankrijk, Engeland en Spanje. Spanje nam in 1527 zelfs Rome in en daarna in 1530 Florence. Hier, in het Spaanse Rome en Florence, begon de belangrijkste trend van deze periode: het maniërisme. Wat wil dat zeggen?

Het Italiaanse woord "maniera" betekent "stijl" en werd gebruikt voor een aantal Romeinse en Florentijnse schilders die aspecten van de stijl van Michelangelo en Rafaël overnamen. Omdat er in 1522 de pest uitbrak en daarna de Spanjaarden de steden overmeesterden, vluchtten een aantal van deze kunstenaars naar het buitenland, zodat de stijl ook internationaal bekend werd. Maniërisme werd de stijl van het ultiem verfijnde en de virtuositeit van de kunstenaar. Ze werkten zich uit de band om de gedachte aan de hoge renaissance kunstenaars te overtreffen. Vreemde, gedraaide lichamen. Een kurkentrekkerstijl. De kunstenaar wilde laten zien wat hij allemaal kon. Dit ging ten koste van de inhoud of boodschap van het schilderij en van een echte eenheid in de kunst kon niet meer gesproken worden. Deze ultra-verfijnde stijl viel in goede smaak bij een klein aantal rijken. Hoewel de stijl vaak als "over the top" wordt geclassificeerd, is het ook een stijl waarin er een extreme vrijheid van expressie is waarbij er verbluffend modern ogende schilderijen worden gemaakt. Laten we eens gaan kijken...

In Florence kwam er direct na Michelangelo en Rafaël een nieuw soort kunstenaar naar voren. Een goed voorbeeld daarvan was ene Rosso Fiorentino (1495-1540). Hij maakte in 1521 een schilderij, een kruisafname, dat echt vernieuwend was (het hangt in het Pinacoteca Communale in Volterra). We zien veel vreemd gedraaide figuren tegen een

Renaissance - Rosso Fiorentino - Kruisafname - 1521 - Pinacoteca Comunale - Volterra

Renaissance - Parmigianino - Madonna met de lange nek - 1537 - Uffizi - Florence

Renaissance - Angolo Bronzino - Allegorie op Venus - 1546 - National Gallery - Londen

donkere achtergrond. Degene die Jezus van het kruis afhaalt lijkt een soort luier te dragen (ik onthoud deze Fiorentino als het schilderij met de luier). De figuren lijken gedraaid, maar bevroren. Toch komt het een beetje ‘modern’ over.

Als je figuren in moeilijke gedraaide poses schildert, kun je duidelijker laten zien hoe goed je als schilder bent.

De manier van schilderen is scherp met sterke kleuren. De mooie compositie van een Rafaël is weg. Het knalt wel als een Michelangelo van het paneel. Fiorentino maakt met dit magische, verdraaide, bevroren en spetterende schilderij een nieuwe trend. Hij wilde zich duidelijk van de “klassieke” renaissance stijl afwenden. In deze vroege stijl was de inhoud duidelijk: laten we ons concentreren op de kern van het Bijbelse verhaal. Maar kijk eens wat ik kan! Hoe levensecht zijn mijn gedraaide figuren!

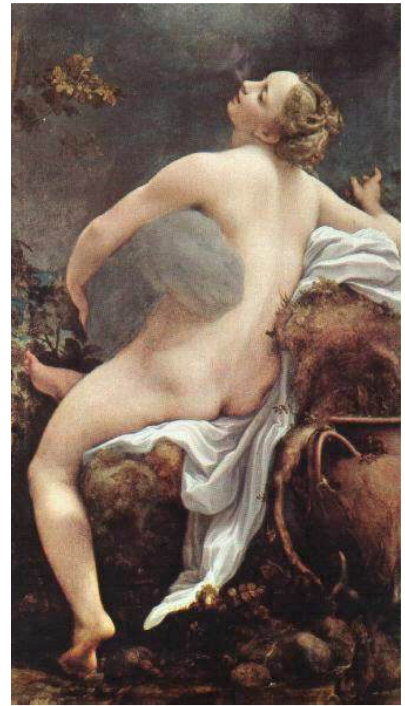
De schilder die dit nog verder doorvoerde was ene Giralomo Francesco Maria Mazzuoli, of gewoon [Parmigianino](#) (1503 – 1540) genaamd omdat het eerste te moeilijk was. Deze man kon echt geweldig schilderen. Zijn bekendste werk hangt in het Uffizi in [Florence](#) en heet “[De Madonna met de Lange Nek](#)” (jij mag uit raden waarom). Deze Parmigianino (‘mannetje uit Parma’) schildert Maria in een gedraaide houding, maar met veel te lange armen, benen, handen en nek. Ook Jezus is te lang en vreemd gedraaid en balanceert gevaarlijk op het been van Maria. Hij maakt langgerekte figuren die op het eerste gezicht klassiek ogen maar als je goed kijkt overdreven gedraaid en te langgerekt zijn. Nu had Botticelli al een Venus met een te lange nek geschilderd en maakte Michelangelo ook beelden met te grote hoofden, handen en voeten. Maar Parmigianino heeft er zijn specialisatie van gemaakt. Hij maakt onorthodoxe schilderijen, en veel etsen, die zeker elegant en technisch perfect geschilderd zijn. Ik vind dit een spetterend mooie Madonna, ze heeft iets Barbie-achtigs. Al heeft niet alles een duidelijke boodschap. Jammer dat ook dit genie maar zo kort leefde.

En we bekijken nog eens twee maniëristische schilders om het verschil met de hoge renaissance schilders duidelijk te maken. Wat mij opvalt is dat deze schilders weinig meesterwerken maakten, maar als er eentje tussen zat is het wel meteen een echt verfrissend en verrassend werk...

Kijk bijvoorbeeld eens naar [Agnolo Bronzino](#) (1503 – 1572). Hij schilderde een “Allegorie op Venus” in 1546 dat in het National Gallery in [Londen](#) hangt. Venus en Cupido zijn weer te zien in een gedraaide pose. Op de achtergrond zie je onder andere Vadertje Tijd (die een gordijn opzij houdt), jaloezie (die haar haar uittrekt), genot (half vrouw en half slang) en blijdschap (die met rozen gooit). De boodschap is dat ‘de blijdschap blind maakt voor de jaloezie en bedrog van de fysieke liefde, wat na

verloop van tijd duidelijk wordt'. Je moet er maar opkomen. Bronzino maakt gedraaide maniëristische lichamen in een marmeren perfecte stijl. Ook zijn figuren lijken altijd een beetje op wassen poppen – maar wel erg mooie.

Kijk tenslotte eens naar [Correggio](#) (1489 – 1534). De gedraaide boodschap van het maniërisme wordt wel duidelijk zo lijkt me. In de kathedraal van Parma maakt hij plafondschilderingen: allemaal gedraaide figuren, maar dan van onderen gezien. Je kunt niet alleen je kennis van anatomie laten zien in die gedraaide houdingen, je kunt ook nog eens je kennis van perspectief tentoonspreiden. Een schilderij van Correggio dat mij bijblijft is zijn “[Jupiter en Io](#)” uit 1532. Hierop zie je de nimf Io die door de oppergod Zeus/Jupiter gekust wordt, waarbij Jupiter de gedaante van een wolk heeft aangenomen. Opnieuw, je moet er maar opkomen. Een gedraaide nimf, maar nu niet meer als modepop, maar als een levend wezen, waarbij zelfs een soort Leonardo-achtige sfumato techniek is gebruikt (hoe beeld je anders een vrijende wolk uit?). Correggio werd nog lang geprezen om zijn werk, terwijl andere maniëristen al vergeten waren.

Renaissance - Correggio - 1532 -
Kunsthistorisches Museum - Wenen

In [Venetië](#) werkten in dezelfde tijd twee schilders die *niets* met het maniërisme te maken hebben. Het lijkt een voortzetting van de hoge renaissance, maar dan zonder de nadruk op de ideale mens. Het zijn eerder monumentale groepsportretten. Het is een voorbeeld van de smeltkroes van stijlen in de periode tussen 1525 en 1600. Deze Venetiaanse schilders zijn [Paolo Veronese](#) (1528 – 1588) en [Jacopo Tintoretto](#) (1518 – 1594).

Renaissance - Tintoretto - Laatste Avondmaal - 1593 - St Giorgio Maggiore - Venetië

to, een Laatste Avondmaal, waarin dat lichtdonker effect en de dramatiek van het laatste avondmaal sterk naar voren komt. Het schilderij hangt in de kerk San Giorgio Maggiore in [Venetië](#), waar de Benedictijner monniken het zagen hangen als ze zelf de communie kregen. De boodschap kwam pakkend over, wat in de tijd van de katholieke hervorming ook de bedoeling was. Tintoretto maakt vaak enorm grote Bijbelse voorstellingen in sterk licht-donker.

Laten we eerst maar eens kijken naar [Tintoretto](#). Hij vond dat schilderijen niet alleen “aangenaam om naar te kijken”, maar vooral ontroerend en spannend moesten zijn. Hij vond de grote Venetiaanse meester Titiaan wel mooi, maar eigenlijk toch een beetje saai. Hij wilde meer [emotie](#) en meer [verhaal](#) erin brengen. Tintoretto brak met de stijl van loverboy Giorgione en de meester Titiaan (met hun zachte kleuren) en kwam met sterkere [lichtdonker](#) effecten om de spanning er beter in te brengen. Hier een werk van Tintoretto,

In Tintoretto zit ‘tinto’ wat ‘gekleurd’ betekent. Ik heb als ezelsbrug dat de lichtdonker schilderijen van ‘Tinto’retto zijn, in tegenstelling tot de groepsportretten van Veronese die vaak naast de Tintoretto’s in musea hangen.

Renaissance - Veronese - Jezus in het huis van Levi - 1573 - Galleria dell'Accademia, Venetië

Had Tintoretto een duidelijke Bijbelse boodschap in zijn schilderijen, zijn college Paolo Veronese maakte grootse werken waarvan het niet altijd duidelijk was wat het, laten we zeggen, voorstelde. Zoals het grote doek 'Het trouwfeest te Kana' dat tegenover de Mona Lisa in het Louvre hangt.

Een ander mooi voorbeeld is "Christus in het huis van Levi". Het is een gigantisch schilderij dat een banket voorstelt, waarbij Jezus in het midden zit. De opbouw is symmetrisch zoals bij een Rafaël of Leonardo. Maar er lopen dwergen rond, dronkaards, ongere types en een hond. Veronese had nog geen titel aan zijn werk gegeven, maar de inquisitie (de kerkelijke politie) dacht dat het om een Laatste Avondmaal ging en wilde het schilderij verbieden.

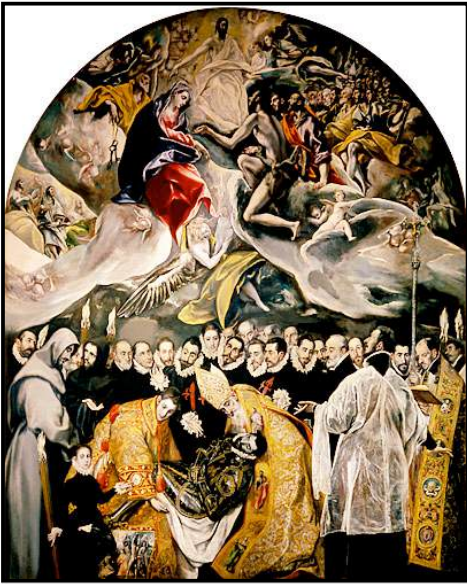
Zoveel vulgariteit had Jezus nooit om zich heen geduld bij het Laatste Avondmaal.

Zeker nu in de tijd van de Contrareformatie en de hervormingen binnen de katholieke kerk moest het allemaal soberder, strikter en precies volgens de Bijbel. Veronese noemde het schilderij dan maar "Christus in het huis van Levi" zodat hij meer vrijheid kon hebben. Nog steeds vond de inquisitie het maar niks, maar Veronese vond dat hij als schilder het recht had zelf te bepalen wat er op de afbeelding stond. Hij werd erin gesteund, men kon niet bewijzen dat het er nooit zo in het huis van Levi aan toegegaan was en Veronese kon zijn werk afleveren. Een mooi voorbeeld van een onduidelijke inhoud. Het ging Veronese niet om de Christelijke boodschap, maar om de dramatiek en het theater van een groot banket.

Het maniërisme *alleen* is dus eigenlijk onvoldoende om de kunst tussen 1525 en 1600 samen te vatten (Veronese en Tintoretto kunnen niet echt als maniërist worden gezien). Het is dus een periode waarin een aantal stromingen naast elkaar plaatsvonden. De maniëristen in Rome en Florence, de groepsportretten van Veronese en Tintoretto in Venetië. Sommige kunsthistorici noemen deze periode dan ook de "late renaissance" in plaats van het maniërisme.

En buiten Italië? Gebeurde daar nog iets wat de moeite waard is in die late renaissance? We staan nog stil bij twee schilders: een Griekse Spanjaard en een Hollandse Boerenschilder.

In Spanje werkte een Griek die wereldberoemd werd. Hij heette Domenikos Theotocopoulos, oftewel **El Greco** (1541 - 1614). Hij maakte langgerekte gedraaide figuren in een unieke stijl. Zo uniek dat zijn schilderijen makkelijk te her-

Renaissance - El Greco - Begrafenis van Orgaz - St Tomé - 1586 - Toledo - Spanje

Renaissance - El Greco - Gethsemane - Toledo Museum of Art - Toledo - USA (kopie hiervan in National gallery, Londen)

Renaissance - Pieter Bruegel - Terugkomst van de Jagers - 1565 - Kunsthistorisches Museum - Wenen

Renaissance - Pieter Bruegel - Boerenbruiloft - 1567 - Kunsthistorisches Museum - Wenen

kennen zijn. El Greco kwam van het eiland Kreta, waar hij leerde schilderen volgens het Byzantijnse schema. Venetië had Kreta echter ingenomen en El Greco vertrok dan ook naar Venetië, waar hij de werken van Titiaan en Tintoretto bewonderde. Hij schilderde een tijdje in Rome, waar hij de werken van Rafaël, Michelangelo en de Romeinse maniëristen kon zien. Daarna vertrok hij naar Spanje, naar **Toledo** bij Madrid, destijds het centrum van katholieke contrareformatie in Spanje. De Spanjaarden noemden hem El Greco, wat De Griek betekent. Zijn grootste schilderij hangt in de kerk van St. Tomé in Toledo en is getiteld “**De begrafenis van Graaf Orgaz**”. Deze graaf Orgaz had in de veertiende eeuw zoveel goeds gedaan, dat op zijn begrafenis spontaan de heiligen St. Stefanus en St. Augustinus verschenen om hem ten grave te dragen. El Greco schildert, zo lijkt het, op een ‘**moderne**’ manier. Je gelooft bijna niet dat het in de zestiende eeuw geschilderd is. Hij gebruikt veel kleur, zwevende figuren, vreemde rondingen in zijn vlakverdeling, bedreigende wolken op de achtergrond, langgerekte gedraaide figuren, prachtige gewaden en als het moet prachtige portretten. El Greco schildert net als Tintoretto religieuze afbeeldingen met duidelijke licht/donker verschillen en die de emotie raken, maar meer op de maniëristische manier met de langgerekte figuren, met de detaillering van Titiaan en de kleuren van een Michelangelo. Kijk bijvoorbeeld ook eens naar zijn “**Gethsemane**”, dat verbluffend genoeg ook in Toledo, maar dan in het Toledo Museum of Art in Toledo, **Ohio**, USA hangt.

En in Nederland tenslotte werkte een schilder die weer *niets* maniëristisch heeft, maar ook in deze periode werkte en wereldberoemd werd. Hij heette **Pieter Bruegel** (? 1520 – Brussel 1569). Hij schilderde scènes uit het “boerenleven”, wat hem de bijnaam “**boerenbruegel**” opleverde. Hij maakte landschappen met dorpse taferelen en een diepe Bijbelse boodschap erin vermengd. Men denkt dat hij in de buurt van Den Bosch geboren werd en dat Jeroen Bosch diepe indruk op hem heeft gemaakt. Bruegel (let erop dat de ‘e’ en de ‘u’ verdraaid zijn en dat Pieter zijn naam zonder ‘h’ na de g schreef) was goed opgeleid en een vriend van humanisten. Hij bezocht Italië maar was naar het schijnt meer onder de indruk van de landschappen dan van de antieke kunstschaten. Bruegel schilderde vaak in een serie, waarbij hij de jaargetijden volgde als ware het een soort getijdenboek zoals de gebroeders Van Limburg hadden gedaan. Een bekend werk in een winterse setting is bijvoorbeeld de “**Terugkomst van de Jagers**” uit 1565 dat in het Kunsthistorisches Museum in **Wenen** hangt. Zijn bekendste werk, wat je veel op placemats ziet in pannenkoekenres-

taurants, is de “[Boerenbruiloft](#)” uit 1565. Scherpe kleuren en details zoals Van Eyck en een mooie compositie als van Rafaël. Bruegel [verkleedde](#) zich soms als [boer](#) en ging het platteland in om schetsen te maken voor zijn schilderijen. Hij schilderde de familie doorsnee uit de zestiende eeuw, maar houdt de waardigheid erin en verwijst vaak naar Christelijke waarden (het huwelijk is bijvoorbeeld één de zeven sacramenten van de katholieke kerk). Geen maniëristisch gedoe, maar een duidelijke boodschap zonder verwrongen lichamen. Simpel en toch goed; eigenlijk was Bruegel daarmee iemand die in zijn tijd tegen de stroom inging. In een tijd van religieus fanatisme probeerde hij zijn boodschap op een bescheiden manier te vertellen.

En dat religieuze fanatisme bereikte in 1566 in de Nederlanden een hoogtepunt met de “[Beeldenstorm](#)”, waarbij protestanten veel katholieke beelden en andere kunstschaten in kerken vernielden. Ook in andere landen had er al zo’n beeldenstorm plaatsgevonden. Als je als schilder of beeldhouwer heel opzichtig heiligen of Maria’s ging maken, dan kon je werk nog wel eens snel gesloopt worden door een fanatieke calvinist. Zo’n werk als van Bruegel paste beter. Niets waar de calvinist zich aan kon ergeren, terwijl de boodschap wel blijft.

In 1567, een jaar na de beeldenstorm, stuurde de Spaanse koning iemand naar de Nederlanden om orde op zaken te stellen voor de katholieken. Deze persoon was de [Hertog van Alva](#). De tachtigjarige oorlog brak uit. Zo zie je maar, in de tijd dat Bruegel zijn meeste schilderijen maakte gebeurde er aardig wat ten noorden van de Alpen.

Daarmee komen we aan het eind van de renaissance schilders. We hebben er heel wat gezien. Van Masaccio naar Leonardo naar El Greco naar Bruegel. Troost je, het is een van de meest productieve tijden in de schilderkunst geweest. Niet gek voor een tijd waarin de pest heerste, er vaak oorlog was en religieuze conflicten hoogtij vierden.

We staan tenslotte nog stil bij een tweetal beeldhouwers en twee architecten die van belang zijn voor het maniërisme .

Beeldhouwkunst in de latere renaissance

De eerste beeldhouwer maakte het meest beroemde zoutvat uit de geschiedenis. Jawel. Dat moet dan wel een heel bijzonder zoutvat zijn geweest. Inderdaad.

De kunstenaar heette [Benvenuto Cellini](#) (Florence 1500- 1571) en hij maakte een [gouden zoutvat](#) voor de Franse koning Frans I. Cellini was beeldhouwer, edelsmid, musicus en schrijver, dus van veel markten thuis zoals een renaissance man betaamt. Cellini schreef een bijzonder interessante autobiografie. Hij vertelt erin over zijn leven in Florence waar hij werkte voor De Medici, een aantal pausen en voor de Franse koning. Hijzelf is uiteraard de held van het

Renaissance - Benvenuto Cellini - Zoutvat van Frans I - 1543 - Kunsthistorisches Museum - Wenen

verhaal. Zijn zoutvat uit 1543 is in maniëristische overdreven stijl gemaakt, waarbij een gouden Neptunus (god van de zee) en een gouden Ceres (godin van de aarde) met de benen ineengestengeld bovenop een rijk bewerkt, nou ja, zoutvat zitten. Cellini beschrijft dat hij het goud voor het werkstuk bij de schatbewaarder weghaalde en prompt door vier bandieten werd overvallen. Door Cellini’s kloeke optreden sloegen ze uiteraard meteen op de vlucht. Het zoutvat (of op zijn Italiaans [Saliera](#)) staat momenteel in het Kunsthistorisches Museum in Wenen.

Cellini moet het amusant hebben gevonden dat dit wereldberoemde zoutvat in 2003 uit dit museum werd gestolen en pas in 2006 werd teruggevonden, begraven in een loden doosje in een bos ten noorden van Wenen. De vermeende dief, ene Robert Mang, had zich daarvoor bij de politie aangegeven nadat beelden van verdachte museumbezoekers waren vrijgegeven. Robert Mang was expert in beveiligingssystemen en bewaarde Cellini's meesterwerk jarenlang onder zijn bed. De beveiligingsmaatregelen werden daarna meteen verscherpt, want de waarde van het zoutvat werd toen al op 60 miljoen dollar geschat.

Renaissance -
Giambologna - 1580
- Bargello - Florence

De tweede Maniëristische beeldhouwer die we bespreken was een Vlaming, ene Jean de Boulogne (1529 – 1608). Hij werkte in Florence, waar zijn naam in **Giambologna** werd verbasterd. Zijn meest bekende werk is een beeld van **Mercurius** dat hij in 1580 maakte. Mercurius was de boodschapper van de goden en de god van de handel. Kopieën van dit beeldje staan nog veel op handelsbeurzen, zoals ook op de Amsterdamse beurs. Giambologna slaagt erin een 'gedraaid' maniëristisch beeld te maken dat op één voet staat en niet afbreekt. Kurkentrekker ten top. De klassieke beelden schreven voor dat er altijd een boomstronk of iets dergelijks tegen de schenen aan moesten staan om het marmeren of bronzen geheel niet te breekbaar te maken. Maar Giambologna wilde Mercurius lichter maken, in brons, hij wilde hem bijna laten vliegen. Daarvoor week hij af van de gebaande klassieke paden en maakte hij dit maniëristische meesterwerk. Je kunt het beeldje vinden in het Bargello museum in **Florence**.

Architectuur in de latere renaissance

Dan komen we nu op de twee architecten. De eerste is werkelijk erg belangrijk – als je architect bent. Zijn naam was **Andrea Palladio** (Padua 1508 – Vicenza 1580), of eigenlijk Andrea di Pietro della Gondola, maar hij werd al snel Palladio genoemd naar de godin Pallas Athene. Hij was één van de meest voornamelijk architecten uit zijn tijd en bouwde onder andere de 'Villa Rotonda' in **Vicenza** (bij Venetië). Deze Villa Rotonda was een vierkant ontwerp waarbij elke zijde dezelfde klassieke tempelingang kreeg en het centrale deel van het gebouw een

Renaissance - Andrea Palladio - 1567 - Villa Rotonda - Vicenza

Renaissance - Andrea Palladio - 1563 - St
Giorgio Maggiore - Venetië

koepel kreeg. Een soort Pantheon, maar dan op elke zijde zo'n toegang. De zoektocht naar vernieuwing werd door Palladio aangewakkerd. Hij maakte klassiek in een modern jasje. Een ander ontwerp van Palladio is de kerk/klooster van de St. Giorgio Maggiore in Venetië. Hier hing later ook het beschreven 'Laatste Avondmaal' van Tintoretto. Hij wilde een klassieke tempel als aanblik, maar hoe vermeng je nu een **klassieke Romeinse tempel** met een moderne **basilicakerk**? Kijk eens naar het resultaat. Palladio maakte klassieke kunst in een echt nieuw jasje.

Mijn latere leraar kunstgeschiedenis zei vaak over een bepaalde architect: "Hij kende zijn Palladio". Zorg dus dat jij ook je Palladio kent...

Iemand om te onthouden dus, deze Andrea Palladio, trendsetter der architecten. Hij schreef een standaardwerk over architectuur (I quattro Libri dell'Architettura) dat jarenlang de basis was van de Europese architectuur.

Renaissance - Giorgio Vasari - 1568 -
'Vite' - eerste boek over de
kunstgeschiedenis

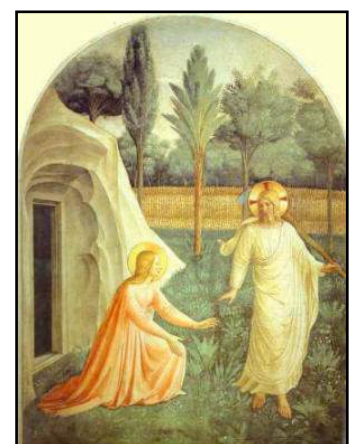
Tenslotte nóg een architect, ene Giorgio **Vasari** (Arezzo 1511 – Florence 1574). Hij was duidelijk wel een echte renaissanceman omdat hij niet alleen architect was, maar ook schilder en bovenal de **eerste** echte **kunsthistoricus**. Hij beschreef het leven vanaf Cimabue tot aan de schilders tot 1568 in detail, zodat hij de bron is van veel onze gegevens over deze schilders. Hij vertelde in zijn boek (kortaf 'Vite' of levens genaamd) over de schilder zelf, inclusief pikante details en over zijn schilderijen. Michelangelo was zijn grote held, de Venetiaanse schilders kwamen er wat bekaaid vanaf. Vasari introduceerde het begrip '**Middeleeuwen**' om de tijd aan te geven tussen de klassieke en de renaissance. Sterker nog, Vasari introduceerde het begrip '**renaissance**'. Als schilder heeft hij een aantal klassiek ogende werken gemaakt en als architect is hij vooral bekend om zijn ontwerp van het huidige **Uffizi** museum (destijds de stadskantoren vandaar de naam 'Uffizi') in Florence. Omdat Vasari *de* bron is van de Italiaanse renaissance schilders is hij een belangrijk iemand om te vermelden zo aan het eind van dit lange hoofdstuk.

Zo. We hebben veel gelezen van Brunelleschi tot Vasari. Toch gaat het maar om een periode van zo'n 175 jaar. Een periode die de kunst op de kop zette door de klassieke Grieks-Romeinse manier van denken weer naar voren te brengen. Een periode van de uitvinding van de boekdrukkunst, van ontdekkingsreizen en van het opkomen van het protestantisme. Naast Christelijke afbeeldingen verschenen meer portretten, landschappen en vooral mythologische voorstellingen van oude Griekse godenverhalen. Klassiek in een Christelijk jasje.

Ten slotte

Tot slot, als je wilt, weer tien vragen om je kennis van de renaissance te testen.

- Wie maakte tegen de gotische stroom in een klassiek Romeins ontwerp voor de realisatie van de Pazzi-kapel in Florence en stond daarmee aan de basis van de renaissance:
 - Leonardo da Vinci
 - Andrea Mantegna
 - Filippo Brunelleschi
 - Andrea Palladio
- Wie maakte de 'deuren naar het Paradijs' in het baptisterium van Florence?
 - Masaccio
 - Ghiberti
 - Brunelleschi
 - Donatello
- Het fresco hiernaast uit het San Marco klooster in Florence is gemaakt door:
 - Giotto
 - Michelangelo
 - Rafaël
 - Fra Angelico

4. Welke schilder maakte het eerst weer klassieke mythologische schilderijen (zoals de “Geboorte van Venus”) die volgens de ‘neoplatonische’ leer toch Christelijk uit te leggen vielen:
 - a. Cimabue
 - b. Sandro Botticelli
 - c. Titiaan
 - d. Giorgione
5. Welke bewering is juist?
 - a. De renaissance is beperkt gebleven tot Italië
 - b. De renaissance heeft alleen betrekking op de schilderkunst
 - c. De renaissance bracht meer emotie en beweging in de schilderijen
 - d. Michelangelo en Leonardo da Vinci waren grote vrienden van elkaar
6. Wie is de bekendste grafisch kunstenaar uit de renaissance met zijn vele etsen en gravures:
 - a. Rafaël
 - b. Tintoretto
 - c. Van Eyck
 - d. Dürer
7. Welke bewering is onjuist?
 - a. Renaissance gebouwen kennen een symmetrische opbouw met kolommen en rondbogen
 - b. Vasari beschreef het leven van veel renaissance kunstenaars in zijn ‘Vite’
 - c. Van Eyck gebruikte als een van de eersten olieverf in plaats van tempera
 - d. Michelangelo heeft naast vele fresco’s ook veel schilderijen gemaakt
8. De Villa Rotonda in Vicenza is ontworpen door
 - a. Andrea Palladio
 - b. Michelangelo
 - c. Brunelleschi
 - d. Vasari
9. Welke Griek uit Kreta ging via Venetië en Rome naar Spanje om daar Christelijke schilderijen met langgerekte en gedraaide figuren te maken:
 - a. Parmigianino
 - b. El Bosco
 - c. El Greco
 - d. Pieter Bruegel
10. De Grote Drie van de hoge renaissance zijn:
 - a. Titiaan, Veronese en Tintoretto
 - b. Leonardo, Rafaël en Michelangelo
 - c. Giorgione, Titiaan en Dürer
 - d. Brunelleschi, Masaccio en Donatello

Antwoorden: 1-C; 2-B; 3-D; 4-B; 5-C; 6-D; 7-D; 8-A; 9-C; 10-B